

STAD VAN VELE GELOVEN 1578-1795

(Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam II-1. Centrum van de wereld 1578-1650*, Amsterdam (Sun) 2004, 384-467)

De oude kerk aan de dijk gezet

Op 26 mei 1578 was op de Dam een merkwaardig schouwspel te zien. Het grootste deel van de magistratsleden, een aantal vooraanstaande wereldgeestelijken en de meeste de monniken uit het franciscaner klooster werden er in schuitjes gezet. Bij zijn tocht door het Damrak naar het IJ moet deze kleine vloot de nodige aandacht hebben getrokken. Het was een korte reis. De inzittenden werden ontscheept aan de Anthoniesdijk, ten oosten van de stad aan de IJ-oever, net buiten het stadsgebied. De geestelijken moeten zich ongemakkelijk gevoeld hebben in hun geestelijk gewaad. Burgemeester Hendrik Dircks had snel nog een aantal schone hemden in de hand gedrukt gekregen van een dienstmeisje, maar niemand had eraan gedacht ook hun passende reiskleding mee te geven. Zij verscholen zich in een schuur, totdat een biechteling van een van de franciscanerpaters hen uit de stad achternakwam met een baal wereldlijke kleding die ze ter plekke voor hen vermaakte, zodat zij zich onopvallend konden bewegen.¹ De meesten gingen niet ver weg, maar glipten incognito de stad weer in. Een aantal van hen sloot zich aan bij de Hollandse Zending, die de katholieke gemeenschap onder het officieel protestantse bewind van de Staten opnieuw zou organiseren. Op deze onbloedige, rituele wijze ontdeed de stad zich van de steunpilaren van het oude bewind, de regenten die niet dan met tegenzin de autoriteit van de opstandige Staten hadden erkend, vooraanstaande priesters en leden van de kloosterorde die in het verleden het felst gebeten was geweest op alles wat naar ketterij zweemde en die men voor onveranderd Spaansgezind hield.

Vroeg in de ochtend van die 26e mei had op het stadhuis de Alteratie plaatsgevonden, waarbij gecommitteerden van de Staten van Holland en de schutterij een magistratswisseling hadden afgedwongen. Het was een politiek-religieuze omwenteling, die de hier beschreven periode inleidt. Ze eindigt in 1795, aan de vooravond van de formele scheiding tussen kerk en staat. In de tussenliggende twee eeuwen was religie even vanzelfsprekend als nadrukkelijk aanwezig in de stedelijke samenleving en cultuur, zoals dat ook in de middeleeuwen het geval was geweest, en daarmee verweven in patronen die ons nu veemd geworden zijn. Dit hoofdstuk schetst een beeld van wat de gemiddelde Amsterdammer bij 'godsdienst' voor ogen had. Allereerst was dat de publieke rol van de gereformeerde kerk. In de tweede plaats gaat het om de georganiseerde religie zoals die te vinden was in en rond de verschillende kerken, synagogen en andere plaatsen van samenkomst. Daarnaast bestonden er ook buiten de formeel kerkelijke kaders religieuze culturen, manieren waarop mensen in het dagelijks leven gezamenlijk of individueel vorm gaven aan wat zij als religie beschouwden. Vooral binnen verschillende vroomheidsbewegingen en verlichte

¹ Van Heel en Knipping, *Van schuilkerk tot zuilkerk*, 53-54.

kringen groeide in de achttiende eeuw een kritische stemming jegens het politiek-religieuze bestel dat het resultaat was van de politieke reformatie van 1578. Deze kritiek zou de voedingsbodem vormen voor de revolutie die een einde maakte aan de oude Republiek en de positie van de heersende kerk.

De Alteratie erkende de gereformeerde kerk als publieke kerk, voorlopig nog naast de katholieke. In het gereformeerde kamp was men op de hoogte geweest van de ophanden zijnde politieke verandering, en had die terdege voorbereid. Eerder die meimaand waren voor het eerst openlijke preken gehouden buiten de Anthoniespoort, op het grondgebied van Diemen, buiten de jurisdictie van de stad. Naast een kerkenraad naar gereformeerd model beschikte de gemeente al over een predikant, tijdelijk geleend van Delft. Na de Alteratie kreeg zij de Oude Kerk tot haar beschikking en incidenteel ook de Nieuwe Zijdskapel, de Heilige Stede. Op 31 augustus konden twee vaste predikanten worden bevestigd. Twee dagen later, op 2 september, werden, met klaarblijkelijke instemming van het nieuwe stadsbestuur, ook de Nieuwe Kerk en de kerk van het franciscanenklooster, waar de katholieken tot dan toe nog hun diensten hielden, van altaren en beelden ontdaan. Een deel van de voor de protestantse eredienst onbruikbare voorwerpen werd verkocht. Stukken die toebehoord hadden aan gilden en broederschappen, en particuliere grafmonumenten, volgden hun eigenaars en kwamen zo in particulier bezit. Katholieken waren vanaf dat moment aangewezen op kloosterkapellen en gebedsplaatsen in de huizen van particulieren, waar een deel van de uit de kerken verwijderde voorwerpen een nieuwe bestemming vond. Formeel heerste er nog een religievrede, maar de katholieke religie was vergaand uit de openbare sfeer verdrongen.

Toen anderhalf jaar later Rennenberg, stadhouder van de drie noordelijke gewesten, van Staatse zijde overging naar de dienst van de Koning van Spanje, spoelde een golf van antikatholiek sentiment door de resterende Verenigde Provinciën. De Staten van Holland vaardigden een plakkaat uit waarin de katholieke eredienst formeel verboden werd. Het Amsterdamse stadsbestuur kondigde dit stuk op 18 april 1580 officieel af. Niet alleen de diensten in de kloosterkapellen werden door dit verbod getroffen, maar ook alle vormen van katholieke organisatie, alle religieuze handelingen en bijeenkomsten, waar ook belegd, omdat deze als dekmantel zouden kunnen dienen voor samenzwering en “correspondentie met de vijand”. Alleen de in de Unie vastgelegde vrijheid van geweten bleef gewaarborgd.²

De publieke kerk

In de twee eeuwen na de Alteratie groeide Amsterdam uit tot een handelsmetropool waar goederen uit alle windstreken verhandeld werden, en waar vele talen gehoord konden worden — maar slechts één religie, de gereformeerde, mocht er zijn gelovigen met klokgelui oproepen tot gebed. In 1579 waren op last van de burgemeesters alle klokken uit de kloosters in beslag genomen.³ Officieel was Amsterdam een gereformeerde stad. Dat was af te lezen aan de religieuze kleur van de openbare rituelen, aan de beeldtaal aan en in de openbare gebouwen en zelfs aan de klanken die de klokken over de stad uitstrooiden. Het nieuwe stadsbestuur zag het als zijn taak die

² Evenhuis, *Amsterdam*, I, 90-96; Brugmans, *Amsterdam*, II, 146-159; Van Beeck Calkoen, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 18-25; Coops, *Opheffing der Satisfactie*.

³ Coops, *Opheffing der Satisfactie*, 236.

religie als enige te handhaven en te beschermen — en heeft dat ook tot het einde van het ancien régime gedaan. De gereformeerde kerk was de kerk van de stad, maar daarom werd van haar ook verwacht dat zij de stedelijke gemeenschap, en de daarin heersende orde, zou legitimeren en ondersteunen — en ook dat is tot de Bataafse Revolutie zo gebleven. De publieke kerk was het aan haar positie verplicht een verregaand ‘burgerlijke’ rol te vervullen.

Hoe werkte nu die publieke rol van de gereformeerde kerk in de praktijk, en wat merkten de stadsbewoners daarvan? Allereerst kreeg alleen de publieke kerk de beschikking over herkenbare en voor iedereen toegankelijke kerkgebouwen. Aanvankelijk waren dit bestaande kerken: de Oude en Nieuwe Kerk, de kerk van het klooster van de Nieuwe Nonnen, dat inmiddels als gasthuis in gebruik genomen was, de Nieuwezijds- en de Olofs- of Oudezijds-kapel. In de zeventiende eeuw werd in de nieuwe uitleg daarnaast een aantal nieuwe kerken gebouwd: de Zuiderkerk werd in 1611 in gebruik genomen, de Noorderkerk in 1623, de Westerkerk in 1631. De omwonenden van deze laatste kerk konden de voltooiing van het gebouw niet afwachten: op hun verzoek werd er al vanaf het begin van de bouw in 1620 in een aanpalende markthal gepreekt.⁴ In 1659 werd besloten ook op de eilanden loodsen neer te zetten waarin “de publieke godsdienst gepleegd” kon worden. De loods op Wittenburg werd al in 1671 vervangen door een stenen kerkgebouw, de Oosterkerk, de houten kerk op het Bickerseiland ging ruim 70 jaar mee, en werd pas 1736 vervangen door de stenen Eilandskerk. De in 1670 in gebruik genomen Amstelkerk is altijd een houten preekshuur gebleven.⁵

Deze kerken waren nadrukkelijk openbare gebouwen. Iedereen kon er binnenlopen, om de diensten bij te wonen, maar ook om kennissen te ontmoeten of om te luisteren naar het orgelspel. De Oude en Nieuwe Kerk en de Nieuwezijds-kapel beschikten vanouds over orgels, maar de gereformeerde kerk maakte aanvankelijk geen gebruik van orgelspel in de liturgie. De orgels werden echter in ere gehouden en buiten de kerkdiensten bespeeld door organisten in dienst van de stad. Pas nadat de Westerkerk in 1678 van een orgel was voorzien, droeg het stadsbestuur in 1680 de gereformeerde kerk op de aanwezige orgels ook bij het zingen van de psalmen in de kerkdiensten te gebruiken.⁶ De gereformeerde kerkgebouwen waren bovendien, met uitzondering van de houten loodsen en de gasthuiskerk, openbare begraafplaatsen. Op afbeeldingen van de kerkinterieurs zien we de ruimte gevuld met kerkgangers — zittend in banken en op stoelen, daaromheen ook staande toehoorders en vervolgens nog wat wandelaars of spelende kinderen en hondjes —, of leeg, de stoelen weggeruimd zodat de vloer van grafzerken goed zichtbaar is, vaak gestoffeerd met de gravenmakers in de weer met kruiwagens, schoppen en zand en alweer de onvermijdelijke wandelaars en hondjes. Iedereen kon de ruimte als wandelplaats gebruiken of er de graven van overleden vrienden en verwanten bezoeken.

De begrafenissen zelf waren een publiek ritueel, waarbij letterlijk de laatste eer werd bewezen. Familie en vrienden werden voor de begrafenis genood door de aanspreker,

⁴ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr 1, f. 43r (16 sept. 1620).

⁵ Brugmans, *Amsterdam*, II, 216-227; Evenhuis, *Amsterdam*, III, 16-18; d’Ailly, *Historische gids*, 406-407.

⁶ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 215r (10 okt. 1680); Evenhuis, *Amsterdam*, III, 20.

een publieke functionaris, in deftig zwart gekleed. Rang en stand van de overledene waren af te lezen aan het soort kist en de rouwkleding van het gevolg. De begrafenis van prominente burgers kon, tegen hogere betaling, extra luister worden bijgezet door ze bij avond, bij het licht van lantaarns, te laten plaatsvinden.⁷ Bij nationale helden, zoals bijvoorbeeld luitenant-admiraal De Ruyter, was de uitvaart een complete processie, waarin achter de baar met het lichaam van de overledene ook zijn wapenrusting en eretekenen werden megedragen, en het gevolg behalve de rouwende verwanten ook stedelijke hoogwaardigheidsbekleders omvatte.⁸ Voor gewone burgers vonden burgemeesters het in de loop van de zeventiende eeuw nodig de wedijver in uiterlijk vertoon aan banden te leggen. Zo bepaalden zij dat de lengte van het van de mannenhoeden afhangende rouwfloers niet langer mocht zijn dan een halve el.⁹

Aanzienlijken werden begraven in het kerkgebouw zelf, liefst in het koor, waar vanouds de meest prestigieuze graven lagen. Minder welgestelden waren aangewezen op de kerkhoven, die aanvankelijk rondom de kerken lagen, maar rond 1650, in verband met herhaaldelijke pestepidemieën, naar de rand van de stad verplaatst werden. Misdadigers kwamen terecht op het ellendigenkerkhof aan de noordkant van de Nieuwe Kerk, later op het Blauwe Bolwerk en nog later buiten de stad, in de Volewijk.¹⁰ Begravenissen lijken zo eerder een sociale dan een religieuze aangelegenheid geweest te zijn — behalve misschien voor katholieken. Zij lieten zich bij voorkeur in de Oude of Nieuwe Kerk begraven, omdat in deze kerken ooit de katholieke eredienst openbaar gevierd was en zij die grond daarom kennelijk nog als gewijd beschouwden.¹¹

Huwelijksvoltrekkingen en de doop van pasgeborenen vonden eveneens in de openbare kerken plaats. Ook dit waren niet in de eerste plaats religieuze, maar, in de hedendaagse zin van dat woord, burgerlijke plechtigheden. Wettige huwelijken konden alleen gesloten worden door gereformeerde predikanten in de publieke kerken of op het stadhuis, voor de schepenen. In principe konden ook niet-gereformeerden in de kerken terecht, en tot 1600 trouwde de meerderheid daar, al waren gereformeerde kerkenraden doorgaans niet enthousiast over deze regeling. Pas na verloop van tijd gaven de meeste niet-gereformeerde paren de voorkeur aan het stadhuis.¹² Zowel de kerkelijke huwelijkssluiting als de zogeheten schepentrouw waren allereerst openbare rechtshandelingen. Het kerkelijk huwelijk was dan ook slechts losjes verbonden met de liturgie van de kerkdienst. In de Oude en Nieuwe Kerk werd getrouwd in het verder liturgisch niet gebruikte koor. De kerken verschaften vooral een stijlvolle ambiance.

De doop aan pasgeborenen was aanvankelijk een gereformeerd monopolie. De plakaten tegen de katholieken verboden priesters het dopen expliciet. De doop, ook wel ‘kerstening’ genoemd, maakte het kind tot christen, niet tot lid van de ene of de andere kerk, en de gedachte was dat de publieke kerk dit voor alle stadsbewoners kon doen. De doopregisters van de gereformeerde kerken bevatten dan ook, zeker voor de

⁷ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 145r (30 jan. 1663).

⁸ Brugmans, *Amsterdam*, III, 328-329; Bouman, *Uitvaart*, 93-97.

⁹ GAA, arch. Vroedschap (arch. nr. 2025), inv. nr. 33, p. 252 (18 nov. 1680).

¹⁰ Wagenaar, *Amsterdam*, II, 134-135; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 130r (8 juni 1660), 173r (30 jan. 1669).

¹¹ *Ontwerp van schikking*, 9.

¹² Evenhuis, *Amsterdam*, I, 130; Brugmans, *Amsterdam*, III, 76.

eerste decennia na de omwenteling, veel niet-gereformeerden. In de loop van de zeventiende eeuw werd het meer en meer geaccepteerd dat de getolereerde kerkelijke gemeenten de kinderen van hun leden doopten, en dat paren, na de aantekening en bevestiging op het stadhuis, in hun eigen kerken trouwden. Ook getolereerde kerken begonnen daar registers van aan te leggen.¹³ Aanneming als lidmaat van een kerk werd ook bijgehouden. Immigranten die zich in Amsterdam bij hun kerk wilden voegen konden geregistreerd worden op vertoon van een bewijs van inschrijving uit hun plaats van herkomst. Tenslotte werden ook de begrafenissen in de verschillende kerken aangetekend. De koster, aanvankelijk alleen van de gereformeerde, maar gaandeweg van alle kerken, vervulden met deze registratie een belangrijke publieke taak, vergelijkbaar met die van de hedendaagse burgerlijke stand.

Die registratie was belangrijk, omdat lidmaten aanspraak konden maken op ondersteuning door hun kerk. Hoe dat werkte blijkt bijvoorbeeld uit de geschiedenis van Stijntje Alberts en Magdalena Kotgers. In het voorjaar van 1723 was Stijntje hoogzwanger, ongetrouwd en platzak. De vader van haar kind had haar wel willen trouwen als ze katholiek werd, maar daar had ze niets in gezien. Iemand had haar aangeraden haar kind, zodra het geboren was, te laten dopen en daarbij een echtpaar waarvan man en vrouw lidmaat van een kerk waren als ouders op te geven. Dit bleek uitstekende raad. Stijntje's zoontje werd in de lutherse kerk gedoopt als kind van Magdalena en haar man, die ze oppervlakkig kende. Vervolgens had ze een buurvrouw gevraagd de doopceel van het kind en de trouwceel van het echtpaar bij de koster op te vragen, en met deze bescheiden in de hand voor haar om kraamsteun aan te kloppen bij de lutherse diaconie. Dat leverde drie gulden op waarmee Stijntje even uit de brand was. Helaas had Magdalena kort daarop, waarschijnlijk vanwege een voorgenomen verhuizing naar een andere stad, zelf bewijs nodig van haar belijdenis en huwelijk in de lutherse kerk, en toen de koster opmerkte dat hij kort daarvoor nog haar trouwbewijs en een doopbewijs voor haar kind had afgegeven, kwam het bedrog uit — want Magdalena had nooit een kind gehad.¹⁴

De kerkdiensten van de publieke kerk waren nadrukkelijk openbare bijeenkomsten. Niemand hoefde naar een gereformeerde kerkdienst te zoeken. Ze werden met klokgelui aangekondigd, vonden plaats in de publieke kerkgebouwen, en het waren er veel. In 1581 werden in Amsterdam vijf zondagse en vier doordeweekse diensten gehouden, in 1625 was het aantal zondagse diensten opgelopen tot veertien, met daarnaast een onbekend aantal diensten op de dinsdag- en donderdagochtenden.¹⁵ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw had men elke zondag de keuze uit 25 diensten, en in de loop van de week waren er nog eens zoveel. De tijden van de diensten werden op gedrukte briefjes gepubliceerd. Op die briefjes kon men ook zien welke predikant er in de verschillende diensten voorging.¹⁶ Na het bescheiden begin van twee gereformeerde predikanten in 1579 groeide hun aantal snel tot er in 1622 al

¹³ Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 16-20; GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 19, f. 122v (3 mei 1655); Loosjes, *Christ church*, 16; Bernfeld, 'De financiering', 447.

¹⁴ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 24, p. 284-286 (16 juni 1723).

¹⁵ Roodenburg, *Onder censuur*, 78.

¹⁶ Evenhuis, *Amsterdam*, III, 145; IV, 79

veertien, in de achttiende eeuw 29 waren. Daarnaast preekte ook de hoogleraar theologie aan het Athenaeum van tijd tot tijd.¹⁷

Naar de vorm waren de kerkdiensten een demonstratie van de hiërarchische orde in de stedelijke samenleving. De wereldlijke autoriteiten waren zeer prominent aanwezig. In de gereformeerde kerken hadden de leden van de regeringscolleges en bekleeders van openbare functies, elk naar hun rang, hun ereplaatsen. De prominente aanwezigheid van de stadsbestuurders en overige ambtsdragers voor het aangezicht van God en zijn gemeente benadrukte de geprivilegieerde positie van de gereformeerde kerk, maar versterkte ook hun autoriteit en bevestigde de maatschappelijke orde die zij bewaakten. Ook wanneer het avondmaal gevierd werd was de eerste tafel nadrukkelijk gereserveerd voor de regerende en oudburgemeesters en ambtsdragers van vergelijkbaar aanzien. Het werd in 1649 als “onordentelijkheid” aangemerkt dat ook personen van mindere kwaliteit zich bij de stadsbestuurders aan één tafel hadden geschaard.¹⁸

De rol van de gereformeerde kerk als publieke kerk spreekt ook uit het regelmatig terugkerend ritueel van de bededagen. Deze dagen werden door de Staten-Generaal voor heel de Republiek uitgeschreven, en dienden om in tijden van voorspoed publiekelijk God te danken, en in tijden van tegenspoed zijn zegen af te smeken. De burgemeesters gelastten de plaatselijke gereformeerde kerkenraden op de aangegeven bededagen toepasselijke preken te laten houden in de publieke kerken. In deze preken werd ieder naar zijn stand gewezen op zijn plichten jegens God en de naaste, en opgeroepen tot berouw over zijn zonden, aangezien publieke zonden Gods toorn over stad en land afriepen. Hoezeer men van deze samenhang overtuigd was bleek nog in 1756, toen tijdens de bededag een lichte aardbeving in Amsterdam gevoeld werd, en de kerkgangers in de volle kerken reageerden met geweën over hun zonden.¹⁹ De biddag was voor heel de bevolking een verplichte vrije dag, die doorgebracht diende te worden met vasten, gebed en kerkgang. De opkomst voor de kerkdiensten was op deze dagen massaal.²⁰

Zoals de overheid door het uitschrijven van bededagen Gods zegen en bescherming over de hele gemeenschap veilig stelde, zo droeg zij ook zorg voor het verlenen van geestelijke bijstand aan mensen die onder haar verantwoordelijkheid vielen, ook als die niet tot de publieke kerk behoorden. De Amsterdamse burgemeesters stelden, als christelijke magistraat, zogeheten ziekentroosters aan voor het tuchthuis, het pesthuis en in de verschillende wijken van de stad, zoals de Staten dat deden voor het leger en de vloot. Ziekentroosters mochten alleen algemeen christelijke troost bieden, ofwel het ‘*officium hominis christiani*’. Zij dienden zich nadrukkelijk buiten alle vormen van confessionele polemiek te houden en mochten ook niet catechiseren.²¹ Voor de bewoners van het gasthuis stelden de burgemeesters, op grond van oude begevingsrechten, een predikant aan. Voor deze functie kozen zij een ‘vreedzaam

¹⁷ Evenhuis, *Amsterdam*, I, 193; IV, 66.

¹⁸ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, p. 9 (13 okt. 1649); Roodenburg, *Onder censuur*, 77-78.

¹⁹ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 225.

²⁰ Kist, *Bededagen*, van Rooden, *Religieuze regimes*, 78-120.

²¹ Evenhuis, *Amsterdam*, I, 155-156; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 1, f. 14, 17v, 73v-75r, 80v-81v (1608-1629); inv. nr. 2, p. 3-4, 8-9, 10-11 (1649), p. 140 (1661); inv. nr. 3, f. 63v (25 juli 1727).

man', dat wil zeggen geen scherpslijper. Het gasthuis was er immers niet alleen voor gereformeerden, en zelfs het regentencollege was confessioneel gemengd.²²

Uiteraard kon een gereformeerd stadsbestuur alleen gereformeerde geestelijk verzorgers aanstellen. Het waren altijd lidmaten van de gereformeerde kerk, en de kerkenraad had een veto, maar zij waren in stadsdienst. Over de benoemingen van gasthuispredikant en ziekentroosters bestonden voortdurend spanningen tussen stadsbestuur en gereformeerde kerk, die hen niet als stedelijke, maar als kerkelijke functionarissen wenste te beschouwen. In 1629 stelden burgemeesters zogeheten 'commissarissen politiek' aan, vertegenwoordigers van het stadsbestuur die de bijeenkomsten van de kerkenraad bijwoonden, om toe te zien dat de kerkenraad geen inbreuk zou maken op het stedelijk prerogatief in deze en aanverwante kwesties. De kerkenraad heeft zich tegen de komst van deze commissarissen heftig verzet, maar moest zich uiteindelijk neerleggen bij dit overheidstoezicht, dat tot het einde van het ancien régime gefunctioneerd heeft. Toen het, in de loop van de zeventiende eeuw, steeds meer geaccepteerd raakte dat getolereerde kerken eigen geestelijk verzorgers aanstelden, kreeg de kerkenraad meer inspraak in de keuze van gasthuispredikanten en stedelijke ziekentroosters, maar de burgemeesters bleven strikt vasthouden aan hun benoemingsrecht.²³

Bij verschillende publieke gelegenheden werd enig religieus ceremonieel onontbeerlijk geacht, en uiteraard was het aan de publieke kerk voorbehouden om dat te verzorgen. De vergadering van het stadsbestuur waarin de magistraatsverkiezing plaatsvond, werd altijd geopend met een gebed waarin Gods zegen over de verkiezing gevraagd werd. Toen op 29 juli 1655 het nieuwe stadhuis officieel in gebruik genomen werd, begon men de plechtigheden 's morgens vroeg met twee preken, één in de Oude, en één in de Nieuwe Kerk, waarbij God gedankt werd voor de zegeningen aan de stad bewezen en gebeden om het stadsbestuur in zijn taken te blijven bijstaan. Na afloop mocht een delegatie van de publieke kerk, bestaande uit afgevaardigden van zowel de Nederduitse als de Waalse, Engelse en Hoogduitse gereformeerde gemeenten, de burgemeesters op hun kamer komen gelukwensen, en een glas Rijnwijn drinken. Ook wanneer de burgemeesters hoog bezoek in hun stad verwelkomden, zoals de stadhouder of buitenlandse vorsten, waren altijd enkele predikanten aanwezig, voor het gevoel van de tijdgenoot even onmisbaar als militaire officieren.²⁴

Doodvonnissen en de daaropvolgende executies waren een zeer publiek ritueel, bedoeld om te demonstreren dat in de stad gerechtigheid heerste, en ook hier had de publieke kerk een rol. Volgens zeventiende- en achttiende-eeuwse beschrijvingen werd het doodvonnis uitgesproken op de vrijdag voorafgaand aan de executie, in de verduisterde en slechts met kaarsen verlichte verhoorkamer, waarna de schout het vonnis bekendmaakte aan de veroordeelde op de binnenplaats van het stadhuis, en hem vermaande zijn ziel te gedenken. Een predikant of ziekentrooster was daarbij aanwezig, en kon vervolgens met de veroordeelde alleen zijn voor bijbellezing en gebed. Op de zaterdag van de executie begon de zitting in de Vierschaar met een door

²² Dudok van Heel, 'Waar waren de katholieken', 30.

²³ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv.nr. 1, f. 78v (16 febr. 1629), f. 86v-87r (30 jan. 1630), f. 95v (30 jan. 1632).

²⁴ vervalt.

de predikant uitgesproken gebed, waarna het vonnis opnieuw werd uitgesproken. Terwijl de klok begon te luiden en de ‘rode roe’ werd uitgehangen als teken dat een doodvonnis voltrokken zou worden, knielden schout, burgemeesters, schepenen, predikant en ziekentrouster, samen met de veroordeelden, in een kring op daarvoor klaargelegde kussens op de vloer van de Justitiekamer, en bad de predikant voor hen. De predikant vergezelde de veroordeelden op het schavot, waar de executie plaatsvond, gadeslagen door de heren van het Gerecht. In het ideale geval toonde de veroordeelde zich berouwvol. Na afloop werd de predikant formeel door de burgemeesters bedankt.²⁵

De predikant trad zo op in de meest formele en publieke onderdelen van het ritueel, ongeacht de religie van de veroordeelde. De eigenlijke geestelijke bijstand kon echter door een ziekentrouster verleend worden, wiens specialisme algemeen christelijke vertroosting was. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw kregen ook niet-gereformeerde geestelijk verzorgers de gelegenheid gevangenen te troosten, evenals zieken en stervenden in de gasthuizen. Dit bleef echter nog lang betwist terrein. In 1656 klaagden de gereformeerde predikanten over de kloppen, katholieke lekenzusters, die ongevraagd bij zieken binnenliepen.²⁶ In 1660 ontstond er in het gasthuis een kwestie over het bedienen van het avondmaal aan lutherse zieken door hun eigen predikant. Het was toen al wel min of meer gebruikelijk dat katholieke en lutherse patiënten door een geestelijke van hun eigen kerk bezocht werden, ook met goedvinden van de regenten, maar avondmaalsbediening ging te ver.²⁷ In de loop van de achttiende eeuw kregen lutherse en katholieke geestelijken toegang tot zieken in het Tuchthuis en verleenden ook bijstand aan ter dood-veroordeelden in de Boeien onder het stadhuis, maar het duurde tot na 1795 voordat een katholiek priester voor publieke executies kon worden uitgenodigd.²⁸

De remonstranten, doopsgezinden, lutheranen en joden, en waarschijnlijk het grootste deel van de katholieken, gingen in de zeventiende eeuw deelnemen aan de bededagen, aanvankelijk op eigen initiatief, maar in de achttiende eeuw op officiële uitnodiging van het stadsbestuur.²⁹ Voor de vervolgde Waldenzen in Piëmont werd in 1655, op uitnodiging van het stadsbestuur, gecollecteerd in alle protestantse kerken, ook de doopsgezinde, lutherse en remonstrantse. In 1752 verzochten de burgemeesters de voorgangers in alle christelijke kerken, inclusief de katholieke, van de kansel de collecte voor de stadsarmenscholen warm aan te bevelen.³⁰ Bij de intochten van de stadhouders Willem IV in 1747 en van Willem V in 1768, gelegenheden die voorheen waren voorbehouden aan de vertegenwoordigers van de publieke kerk in al haar nationaliteiten, konden alle gezindten, inclusief de joden, acte de présence geven. Misschien vond men het toen ook niet meer passen om alleen de gereformeerde

²⁵ Spierenburg, *Spectacle of suffering*, 46-47, 59-66; Ceremonieboeken, GAA, Bibliotheek, sign. H 29-32, H 45-47; Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 100-101.

²⁶ Van Eeghen, ‘De eigendom’, 269.

²⁷ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 20, p. 398-399, 406-407, 409-411 (4 aug. 1, 8 sept. 1660); Evenhuis, *Amsterdam*, III, 93, 110; Van Heel en Knipping, *Van schuilkerk tot zuilkerk*, 97-98, 102-104, 125-126.

²⁸ Spierenburg, *Spectacle of suffering*, 49.

²⁹ Van Rooden, ‘Dissenters en bededagen’, 705-706; Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 125.

³⁰ Evenhuis, *Amsterdam*, III, 55-56; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3 (2 jan. 1752).

predikanten jaarlijks voor een maaltijd op het stadhuis uit te nodigen. De maaltijden werden in 1714 afgeschaft.³¹

Deze ontwikkeling liep parallel met de opkomende gewoonte om, ook in de getolereerde kerken, voor de overheid te bidden,³² en de voortschrijdende organisatie van kerkelijke armenzorg van alle geloofsrichtingen. Deelname aan publiek ritueel was een vorm van erkentelijkheid voor hun ondersteuning van de openbare orde. Blijk van algehele tolerantie was het echter niet. Niet-gereformeerden bleven formeel uitgesloten van publieke ambten en bedieningen, hoewel daar in de praktijk wel eens de hand mee gelicht werd. De joden werd het erfelijk poorterschap en gildelidmaatschap onthouden, zelfs toen in 1750 de Portugese en de Hoogduitse gemeente voor toelating tot de gilden elk 10.000 gulden boden.³³

Inhoudelijk waren de verschillende vormen van *civil religion* niet nadrukkelijk gereformeerd, en alleen in heel algemene zin christelijk. Impliciet erkende het stadsbestuur hiermee de grote verscheidenheid in varianten van christendom waartoe het merendeel van de Amsterdammers behoorde. De gereformeerde gemeente omvatte daarin slechts een minderheid. Rond 1600 werd hun aandeel geschat op ongeveer een tiende, maar vanaf het einde van de zeventiende eeuw lijkt dat op rond de vijfenveertig procent van de bevolking gelegen te hebben.³⁴ De dubbelzinnige verstrengeling van maatschappelijke orde en religie was zichtbaar in de versiering van publieke gebouwen. Het nieuwe stadhuis was uitbundig versierd met moralistische voorstellingen rond het gezag van de overheid, de rechtspraak en de deugden van de burgers van een stad die zich graag mat met de glorie van het republikeinse Rome. De daarbij gebruikte beeldtaal was zowel aan de klassieke oudheid als aan de bijbel ontleend, zoals ook in de uitgedragen moraal christelijke en klassieke deugden aan elkaar gelijkgesteld werden. Strikt christelijke, laat staan gereformeerde voorstellingen werden echter vermeden.³⁵ De gereformeerde kerk werd geacht in de publieke sfeer een algemene, op het christelijk humanisme gestoelde moraal te ondersteunen. De nieuwe gereformeerde kerken in de stadsuitleg werden dan ook gebouwd in classicistische trant, en van binnen en van buiten getooid met het wapen van de stad.

Een veranderend religieus landschap

De Alteratie veranderde het stedelijke landschap ingrijpend. De stad was niet langer het toneel van processies en bedevaarten, waarvan iedereen de routes kende. In 1651 noteerde een katholiek priester uit de mond van een toen eenennegentigjarige vrouw de route van de grote processie ter ere van het Mirakel van Amsterdam, die vóór de omwenteling elk jaar gehouden was, maar die nu uit het levend geheugen van de Amsterdammers begon te verdwijnen. Katholieken bleven als een vorm van

³¹ ‘Amsteldam’, 673-674, Geyl, *Revolutiedagen*, 2; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3, f. 37v (30 okt. 1714).

³² GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 16, p. 46 (1662); Poelhekke, *Geen blijder maer*, 114; Zijlstra, *Ware gemeente*, 484; Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 67; Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 120.

³³ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3, f. 82r (30 juli 1734); Bernfeld, ‘Financiering van de armenzorg’, 447.

³⁴ Roodenburg, *Onder censuur*, 82, 137, Evenhuis, *Amsterdam*, III, 144; *Ontwerp van schikking*, 4.

³⁵ Brugmans, *Amsterdam*, III, 107.

persoonlijke devotie omgangen rond de Heilige Stede lopen, maar dat kon alleen nog individueel en ‘s avonds na het vallen van de duisternis.³⁶ Het overgrote deel van de kloosters en kapellen waarmee de stad zo rijk voorzien was geweest, had zijn religieuze functie verloren. De beide parochiekerken, de Heilige Stede, de St. Olofskapel en de kapel van de Nieuwe Nonnen waren herbestemd voor de gereformeerde diensten. Katholieken konden de gebouwen nog wel bezoeken, maar uiterlijk vertoon van katholieke devotie werd er niet langer op prijs gesteld.³⁷ Een met de groei en economische bloei van de stad gestaag toenemend aantal publieke liefdadige instellingen had van het stadsbestuur onderdak gekregen in kloostercomplexen die door de kloosterlingen waren opgegeven of anders onteigend waren. Een aantal religieuze gebouwen was in gebruik voor seculiere doeleinden ten behoeve van de stad, verkocht of verhuurd aan particulieren, of afgebroken om plaats te maken voor nieuwe straten en woonhuizen.³⁸

Binnen enkele decennia had zich echter een nieuwe religieuze topografie ontwikkeld. Delen van de katholieke religieuze structuur bleven na 1580 bestaan. Clarissen en cellezusters hielden in hun kloosters minstens tot 1589 nog katholieke diensten.³⁹ Het Begijnhof was als stichting opgeheven, maar de begijnen bleven er in hun eigen huizen wonen. Het begijnhof bleef een ontmoetingsplaats waar katholieken over hun geloof konden spreken, samen konden lezen en bidden, ook nadat het stadsbestuur in 1607 de kapel aan de Engelse presbyterianen in gebruik had gegeven. De begijnen richtten in de eerste helft van de zeventiende eeuw de voormalige kosterij van de begijnenkerk, recht tegenover de ingang van de, nu Engelse, kerk, in als kerkruimte. Doorgaans was een van de leden van het Haarlems kapittel tevens ‘begijnenvader’. De aanwezigheid van deze kapittelheer, die vaak ook andere centrale functies in de Hollandse Zending vervulde, maakte het Amsterdamse begijnhof een van de bruggehoofden van waaruit de reorganisatie van de katholieke gemeenschap in het westen van de Republiek ter hand genomen werd.

Dat herstel ging ook in Amsterdam aanvankelijk moeizaam, omdat de plakaten weliswaar ieder in zijn geweten vrijlieten, maar elke vorm van religieuze organisatie aan katholieken verboden. In een stad waarin men van geloofsinqisitie nooit veel had willen weten was er van systematische vervolging geen sprake, maar openlijk optreden van niet-gereformeerde kerkelijke organisaties werd toch niet geduld. Tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen er hoop was op herstel van de vrijheid van godsdienst voor de katholieken, stelde apostolisch vicaris Philippus Rovenius pastoors aan voor de Oude en de Nieuwe Zijde. Dit herstel van het kerkbestuur, in de vorm waarin dat vóór de Alteratie had gefunctioneerd, werd pas jaren later ontdekt, maar wekte toen veel verontwaardiging.⁴⁰ Kapittelvicaris Albertus Eggius, die zich te zeer als ‘bisschop van Haarlem’ presenteerde, werd in 1602 in Amsterdam gearresteerd en na een langdurige gevangenschap in Den Haag uiteindelijk verbannen. Zacharias de Metz, de aangewezen opvolger van apostolisch vicaris De la Torre, werd hier in 1660

³⁶ GAA, arch. St. Ceciliacollege (arch. nr. 767), inv. nr. 10; Margry, *Amsterdam en het mirakel*, 42.

³⁷ Margry, *Amsterdam en het mirakel*, 40-42

³⁸ Coops, *Opheffing der satisfactie*, 204-266, 297-312; Van Beeck Calkoen, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 255-276.

³⁹ Van Beeck Calkoen, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 270-271; Coops, *Opheffing der Satisfactie*, 262.

⁴⁰ Van der Loos, *Catharinakerk*, 16-21; Knuttel, *Toestand*, I, 145, 169.

eveneens gearresteerd , omdat hij zich regelmatig in ambtsgewaad vertoonde en al te openlijk geld inzamelde. Bij hem bleef het bij een waarschuwing, en hij kon in de stad blijven wonen.⁴¹ De schout hield invallen bij te grote bijeenkomsten, vooral rond de hoge christelijke feestdagen, en beboette dan huiseigenaren en aanwezigen. Op Sacramentsdag 1641 deed hij invallen bij twee missen waar meer dan vijfhonderd gelovigen aanwezig waren, wat de enorme som van 6200 gulden aan boeten opleverde.⁴²

In de begintijd kwam het er in de praktijk op neer dat welgestelden, die daarvoor de ruimte hadden en liefst ook over goede connecties in het stadsbestuur beschikten, in hun huizen bijeenkomsten konden beleggen waarbij ook een priester werd uitgenodigd. Uiteraard hadden vele vooraanstaande katholieke families vriendschappelijke relaties met leden van de regerende elite, met wie ze vanouds verzwagerd, of anderszins door banden van vriendschap, nabuurschap of collegialiteit verbonden waren. Priesters die uit dergelijke katholieke families stamden konden op vergaande protectie rekenen.⁴³ Evengoed werden, vooral tegen priesters die lid waren van een orde waarvan de overste per definitie in het buitenland verbleef, en waarvan de loyaliteit aan de Republiek daarom in twijfel getrokken kon worden, in tijden van spanning uitzettingsbevelen uitgevaardigd. Dit gebeurde in de jaren rond de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, bij de problemen over de benoeming van een nieuwe apostolisch vicaris aan het begin van de achttiende eeuw en toen rond 1720 in Duitse landen protestanten vervolgd werden.⁴⁴

Naast katholieken die hun huizen ter beschikking stelden en de priesters die er voorgingen, speelden ook begijnen en kloppen een belangrijke rol. Zij waren vaak van goede burgerlijke afkomst, en hadden makkelijk toegang in de huizen van gelovigen.⁴⁵ De begijn Willemetje Heindriksdochter had de roep van geleerdheid en medisch kunnen. Zij hield op het hof een praktijk, waar ze “de rijken om geld en de armen om Godswil”, dat wil zeggen gratis, behandelde. In haar huis werd ook de mis opgedragen. Haar zuster Annetge, die klopp was, woonde bij haar in. Samen bedreven zij een breed spectrum aan liefdadigheid: ze behandelden zieken, ondersteunden armen, onderhielden arme priesterstudenten — en uiteraard deden zij hun best mensen tot het katholieke geloof te brengen, en twijfelaars daarvoor te behouden.⁴⁶ Eenzelfde functie vervulde het meisjeshuis, gesticht door welgestelde, ongetrouwde en vrome katholieke vrouwen, en bestemd voor katholieke (half)wezen die gevaar liepen door protestantse voogden en verwanten als kettters opgevoed te worden. De stichting zou later uitgroeien tot het Maagdenhuis, en een eigen gebouw ter beschikking krijgen, maar besteedde haar pupillen aanvankelijk her en der uit.⁴⁷

Het Amsterdamse stadsbestuur stond tegen het midden van de zeventiende eeuw bekend om zijn tolerantie van katholieke priesters, waarvan zij er meer dan zestig — tweemaal zoveel als er gereformeerde predikanten waren — in hun stad lieten werken. Vooral burgemeester Bicker had de naam hun patroon te zijn, maar hij was

⁴¹ Knuttel, *Toestand*, I, 24-25, 226.

⁴² Knuttel, *Toestand*, I, 10, 92, 169, 226.

⁴³ De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 95, 99; Poelhekke, *Geen blijder maer*, 118-120, 132-160 passim.

⁴⁴ Knuttel, *Toestand*, I, 291-292, II, 99; De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 162.

⁴⁵ Oly, ‘Levens der maechden’, I, f. 123v-132r, f. 127v.

⁴⁶ Oly, ‘Levens der maechden’, III, f. 9r-12v.

⁴⁷ Wolf, *Kerk en Maagdenhuis*, 263-312.

beslist niet de enige.⁴⁸ In 1656 kon de kerkenraad dan ook een lijst opstellen van 62 huizen waarin regelmatig katholieke bijeenkomsten gehouden werden. Sommige van de huizen werden bewoond door een priester, andere door particulieren, en in een aantal werd tijdens die diensten muziek gemaakt die tot op straat te horen was. In 1683 was het aantal katholieke gebedshuizen verminderd tot 26, aan het einde van de achttiende eeuw waren er nog steeds 24. Het waren toen al lang geen tot kerk geïmproviseerde huiskamers meer. Weliswaar mochten de gevels er niet als die van kerken uitzien, maar de panden waren inwendig volledig tot kerken verbouwd en boden elk ruimte aan een paar honderd mensen. Hun bestaan was algemeen bekend, en de naam ‘schuilkerken’ is voor deze bedehuizen dan ook onjuist.⁴⁹ Rond 1650 zou Amsterdam ongeveer dertigduizend katholieken hebben geteld, toen omstreeks een vijfde deel van de bevolking. Hun aandeel in de bevolking lijkt vrij constant gebleven te zijn: in 1797 waren er 43.195 ‘apparente leden of zielen’, ook toen ongeveer twintig procent van de bevolking.⁵⁰ Naast inheemsers waren dit ook immigranten. De karmelietenstatie aan de Nieuwezijds Voorburgwal was specifiek bestemd voor Franstaligen, maar telde ook leden van Italiaanse herkomst. De statie de Papegaai, in de Kalverstraat, legde zich speciaal toe op de zielzorg voor de in de stad verblijvende Italianen.⁵¹

De doopsgezinden waren veel minder talrijk, maar zeer divers. Zij hadden evenals de gereformeerden onder het katholieke bewind aan vervolgingen blootgestaan, maar dit betekende niet dat zij na de Alteratie uit de illegaliteit konden treden. Stadsbesturen waren de doopsgezinden doorgaans welgezin, omdat zij zich afzijdig hielden van politiek, zich als rustige onderdanen gedroegen en bekend stonden als degelijke, hardwerkende en betrouwbare handelaars en handwerkslieden. Zij waren verdeeld in Vlamingen, Waterlanders, Friezen en Hoogduitsers. Behalve door geografische herkomst onderscheidden deze groepen zich van elkaar door verschil in de mate waarin zij de wereld wilden mijden en de strengheid waarmee zij gemeenteleden die zich niet conformeerden aan het gemeenschappelijk ideaal uit hun midden wilden bannen. De Vlaamse richting, die in het naleven van het ideaal van de zuivere gemeente een middenpositie innam, was het grootst. Geschillen in een enkele doopsgezinde gemeente, vooral die in Friesland, resulteerden regelmatig in scheuringen die doorwerkten in alle gemeenten van de betreffende richting. Daarentegen voegden verschillende van deze splinters zich in de loop van de zeventiende eeuw weer samen tot verenigde gemeenten. Zo kende Amsterdam rond het midden van de zeventiende eeuw een Verenigde Vlaams-Fries-Hoogduitse gemeente, waarin de minder strikte vleugels van de verschillende ‘nationaliteiten’ waren samengegaan, een gemeente van Waterlanders en kleine, strikte, gemeenten van Dantziger Oude Vlamingen, Oude Friezen en Jan Jacobsgezinden.⁵²

Kort daarna speelde zich in de Amsterdamse Verenigde gemeente, die haar plaats van samenkomst had in de voormalige brouwerij Het Lam aan het Singel, een conflict af

⁴⁸ Knuttel, *Toestand*, I, 298-301.

⁴⁹ Van Eeghen, ‘Eigendom’; Dudok van Heel, ‘Schuilkerken’.

⁵⁰ Knuttel, *Toestand*, I, 169; De Wolf, *R.C. Oude-armenkantoor*, 21; De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 98; *Ontwerp van schikking*, 4.

⁵¹ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 16; De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 108, 133.

⁵² Zijlstra, *Ware gemeente*, passim; Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden*, I, 389-390.

dat in de stad het nodige opzien baarde en bovendien bijzonder belangrijk zou blijken voor de organisatie en het zelfverstaan van de doopsgezinden in heel de Republiek. Een van de vermaners van de gemeente, Galenus Abrahamsz de Haan, was tevens lid van de Rijnsburger Collegianten. Laatstgenoemden erkenden alleen het gezag van de bijbel en van directe ingevingen van de Heilige Geest. Zij verwierpen daarentegen alle geloofsblijdenissen, kerkordes en liturgieën opdat iedere welmenende christen aan hun diensten kon deelnemen. Deze ook voor doopsgezinden tamelijk radicale beginselen probeerde De Haan in zijn gemeente door te voeren, wat op verbeterd weerstand stuitte. Bovendien werd hij ervan verdacht ook het leerstuk van de drie-eenheid van God te verwerpen, en daarmee ook de goddelijkheid van Christus. Omdat deze opvattingen gezien werden als een vorm van godloochening, en als zodanig verboden en strafbaar waren, mengde ook de magistraat zich in het conflict.

Deze Lammerenkrijg, zoals de strijd, naar de naam van het kerkgebouw, genoemd werd, resulteerde in 1664 in een scheuring. De aanhangers van Galenus de Haan behielden het kerkgebouw en kregen in de volksmond de naam Lamisten. De tegenstanders kochten een nieuwe vergaderplaats, in de voormalige brouwerij De Zon, en kregen daarom de naam Zonisten. Ook elders in het land verdeelde deze kwestie de Vlaamse en Verenigde doopsgezinden. De Waterlandse gemeenten in Noord-Holland sloten zich in de navolgende jaren aan ofwel bij de Lamisten, zoals ook in Amsterdam gebeurde in 1668, ofwel bij de Zonisten. De Waterlandse Sociëteit, een samenwerkingsverband van Noord-Hollandse doopsgezinde gemeenten waarin lopende kwesties besproken werden, gemeenten elkaar steunden ten behoeve van de armenzorg en bij vacatures elkaars voorgangers leenden, scheurde nu ook, omdat men elkaars voorgangers niet accepteerde.⁵³

In de loop van de achttiende eeuw kwijnden de strengere splintergroepen weg. De Jan Jacobsgezinden vergrijsden tot er in 1728 nog zestien over waren. Zij sloten zich aan bij de Lamisten. De Oude Friezen bevonden zich in 1751 in een vergelijkbare situatie. Een deel van hen ging naar de Lamisten, terwijl de rest zich bij de Zon voegde. De laatste 40 Dantziger Oude Vlamingen verenigden zich in 1788 met de gemeente In de Zon. Aan het einde van de achttiende eeuw waren zo in Amsterdam twee doopsgezinde gemeenten overgebleven, die zich in 1801 zouden verenigen.⁵⁴ Rond 1650 maakten de doopsgezinden ongeveer drie tot vijf procent van de bevolking uit, met rond tweeduizend gedoopte leden in de Verenigde gemeente, vijfhonderd bij de Waterlanders en de Zonisten elk, en dan nog wat kleinere groepen — met kinderen meegerekend ruim zesduizend zielen. In 1742 was het totale aantal gedoopte leden gedaald tot 2218 en in 1797 waren er 1430 zielen, dat wil zeggen gedoopten én ongedoopte kinderen en sympathisanten, bij de Lamisten en 501 bij de Zonisten. Het aandeel doopsgezinden was toen minder dan een procent van de bevolking.⁵⁵ De doopsgezinden vormden in de eerste decennia na de Alteratie de grootste concurrenten van de gereformeerde gemeente.⁵⁶ Toch zijn hun gemeenten nooit lastiggevalen op de manier waarop dat met de katholieken wel gebeurde.

⁵³ Zijlstra, *Ware gemeente*, 396-429.

⁵⁴ Welcker, 'Amsterdamse doopsgezinden'.

⁵⁵ *Ontwerp van schikking*, 4; Welcker, 'Amsterdamse doopsgezinden', 182.

⁵⁶ Roodenburg, *Onder censuur*, 166.

Scheuringen waren geen exclusief doopsgezind fenomeen. Zowel de gereformeerde als de katholieke kerk kregen in de zeventiende eeuw te maken met afscheidingsbewegingen. De Remonstrantse Broederschap ontstond als een afsplitsing van de gereformeerde kerk na de veroordeling van de volgelingen van de Leidse theoloog en voormalig Amsterdams predikant Jacobus Arminius op de Synode van Dordrecht in 1618-1619. Deze arminianen of, naar een door hen in 1610 ingediende remonstrantie bij de Staten van Holland, zo genoemde remonstranten, ruimden in hun theologie een grotere rol in voor de wilsvrijheid van de mens en voor de betekenis van de dood van Christus dan de heersende stroming in de gereformeerde kerken. Bovendien kenden zij het hoogste gezag in kerkelijke zaken toe aan de wereldlijke overheden. Beide zaken waren al langere tijd controversieel. Arminius was in zijn Amsterdamse ambtsperiode al door de kerkenraad ter verantwoording geroepen, maar hij had zich toen geconformeerd aan de gereformeerde belijdenisgeschriften. Bovendien hield het Amsterdamse stadsbestuur de begaafde predikant, die op stadskosten gestudeerd had en aan de familie Reael was aangetrouwd, de hand boven het hoofd. Ook nadat hij in 1603 een hoogleraarschap aan de universiteit van Leiden had geaccepteerd vermeed hij theologische uitspraken die hem in moeilijkheden zouden kunnen brengen.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen Arminius zelf al was overleden, raakten de smeulende conflicten over de leer en de kerkorde verstrengeld in politieke conflicten rond stedelijke autonomie en de rol van de stadhouder. Amsterdam was kerkelijk gezien contra-remonstrants, en stond politiek aan de kant van de stadhouder. De stad bleef gespaard voor de hevige twisten die steden als Leiden en Haarlem verscheurden, al werd wel bij een rel in 1617 het huis van Rem Bisschop, de broer van Simon Episcopius, een van de leiders van de arminiaanse factie, geplunderd. Ook staken pamflettisten duchtig de draak met de leer van de predestinatie of voorbeschikking, die met de gewraakte opvattingen nauw samenhang en die voor een breed publiek beter te bevatten was dan de tamelijk arcane discussies over de interpretatie van de belijdenisgeschriften.⁵⁷

Na de succesvolle greep naar de macht van de stadhouder in 1618, gevolgd door magistraatsverzetten in verschillende steden, en de veroordeling van de remonstranten op de Synode van Dordrecht insisterde de Amsterdamse gereformeerde kerkenraad op de naleving van de plakkaten tegen de arminianen, waarin de Staten hun elke vorm van religieuze organisatie verboden, geheel in de lijn van de plakkaten tegen de katholieken. De predikant Adriaan Smout en zijn Waalse collega Jean Doucher haalden in hun preken fel uit naar de magistraat die in hun ogen te laks optrad, en heimelijk met de remonstranten heulde. Op tweede paasdag 1626 werd een huis aan de Oude Schans, waar remonstranten diensten hielden, geplunderd.⁵⁸ Als gevolg van een machtswisseling op het stadhuis in 1627 veranderde echter het politieke klimaat ten gunste van de remonstranten. In 1630 konden zij een eigen kerk inwijden aan de westkant van de Keizersgracht, en in 1634 vestigde zich in Amsterdam zelfs het remonstrants seminarie waar hun predikanten werden opgeleid.⁵⁹ De remonstranten bleven een klein kerkgenootschap. In 1795 telde het 589 zielen.⁶⁰

⁵⁷ Israel, *Dutch Republic*, 421-449; Kloek, 'Gezeefde werkelijkheid'.

⁵⁸ Evenhuis, *Amsterdam*, I, 290-294.

⁵⁹ Evenhuis, *Amsterdam*, I, 163-171; Brugmans, *Amsterdam*, II, 230-241, III, 44-46.

⁶⁰ *Ontwerp van schikking*, 5.

In 1723 vormde zich, als afsplitsing van de katholieke kerk, de kerk van de Oud-bisschoppelijke Clerezij. Deze kwam voort uit een tegen het einde van de zeventiende eeuw gegroeide, kleine maar invloedrijke stroming onder de katholieke geestelijkheid in de Republiek. Hiertoe behoorden vooral seculiere priesters uit vooraanstaande katholieke families, die aan hun studie in Leuven een ascetische devotie en een strenge biechtpraktijk hadden overgehouden.⁶¹ Zij ergerden zich aan de volkse praktijken en toegeeflijker discipline van de regulieren, die daardoor een grotere toeloop in hun staties en rijkere inkomsten hadden. Wrijvingen tussen seculieren en regulieren waren al zo oud als de Hollandse Zending. De problemen raakten echter verder gecompliceerd door een conflict binnen de katholieke kerk over door Rome veroordeelde opvattingen die ontleend werden aan een boek van de Leuvense theoloog Cornelius Jansenius. De striktere seculieren in de Republiek werden door Rome verdacht van instemming met deze opvattingen, samengevat onder de benaming jansenisme. Inderdaad was een aantal van hen geporteerd geraakt, niet zozeer voor de aan Jansenius toegeschreven ketterijen, want in hun ogen werd Jansenius verkeerd geïnterpreteerd en had hij de veroordeelde stellingen nooit voorgestaan, maar wel voor in Franse jansenistische kringen levende voorkeuren voor een nationale kerkorganisatie.

Deze oude rivaliteiten en nieuwe beschuldigingen van ketterij leidden in 1702 tot een crisis rond de leiding van de Hollandse Zending. Apostolisch vicaris Petrus Codde werd door de paus geschorst wegens vermeend jansenisme. Het bleek onmogelijk een opvolger te benoemen, omdat de Staten van Holland alleen met kandidaten uit de kring van de Clerezij konden leven, en dezen voor Rome onacceptabel waren vanwege de verdenking van jansenisme. Dit leidde ook in Amsterdam tot conflicten binnen en tussen de afzonderlijke staties omdat priesters, kerkbesturen en gelovigen gedwongen werden partij te kiezen. Een kleine groep priesters van de Clerezij koos daarop in 1723 eigenmachtig de Amsterdammer Cornelis Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht, een waardigheid die na de invoering van de Reformatie door zowel kerkelijke als wereldlijke autoriteiten vervallen was verklaard. Zonder toestemming van Rome werd hij het jaar daarop gewijd door een Franse bisschop op doorreis in Amsterdam. Negen van de 28 Amsterdamse staties hadden toen een priester van de Clerezij. Het kerkvolk stemde echter met de voeten en de Oud-bisschoppelijke kerk slonk vrij snel. In 1797 waren er tegen ruim vierendertigduizend rooms-katholieke zielen slechts 520 van de clerezij.⁶²

Immigranten en hun godsdienst

De religieuze diversiteit in Amsterdam werd aanzienlijk vergroot door de toestroom van immigranten. Een niet onaanzienlijk deel daarvan was gereformeerd, en sloot zich aan bij de publieke kerk. Waalse, Hoogduitse, Engelse en, voor korte tijd, Deense en Noorse gereformeerden golden als leden van de gereformeerde stadsgemeente, maar beschikten over eigen predikanten en kerkgebouwen. De gereformeerde kerk kreeg zo iets van de 'etnische' variatie die ook de doopsgezinden kenmerkte.

Al vanaf het begin vormde de Waalse kerk een Franssprekende afdeling van de gereformeerde kerk. Aanvankelijk bestond deze vooral uit vluchtelingen uit de

⁶¹ Ackermans, *Herders en huurlingen*.

⁶² De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 136-181.

Zuidelijke Nederlanden. Deze groep groeide sterk in de jaren na de val van Antwerpen in 1585. De Walen kregen de beschikking over eigen predikanten, die door de stad betaald werden, en vormden een eigen consistoire of kerkenraad. De Walen kerkten in de kapel van het paulusbroedersklooster. Een tweede groeiperiode brak aan in de jaren rond de opheffing van het Edict van Nantes in 1685, toen de Franse hugenoten het leven door Lodewijk XIV zo moeilijk werd gemaakt dat velen ballingschap verkozen. De hugenoten werden overal in protestants Europa met open armen ontvangen. Onder hen waren veel geletterden en kunstenaars, militairen, kooplieden en geschoolde ambachtsmeesters die met hun vakkennis een aanwinst waren voor hun nieuwe vaderland. Zoals veel steden in de Republiek wierf Amsterdam hugenoten met speciale voorrechten.⁶³ Zij kregen in 1685 een tweede kerkgebouw op de Prinsengracht bij het Molenpad, en vanaf 1687 werden er ook eenmaal per week Franse diensten gehouden in de Westerkerk.⁶⁴ De Waalse kerk werd behalve door Franssprekenden ook bezocht door de stedelijke elite. In 1797 telde zij 3000 zielen.⁶⁵

Engelse en Schotse kooplieden en handelaars vestigden zich eveneens in Amsterdam. Zij waren doorgaans anglicaans, lid van de door bisschoppen bestuurde Engelse staatskerk, of presbyteriaans, dat wil zeggen voorstanders van een door middel van synoden bestuurde, en in de leer doorgaans wat puriteinsere kerk. Zij kwamen omwille van de handel, niet als geloofsvluchtelingen, en vormden gezamenlijk een kerkelijke gemeente. Deze werd erkend als Engelstalige afdeling van de gereformeerde kerk, met een eigen kerkenraad, en kreeg in 1607 van de burgemeesters de beschikking over eigen predikanten en een gebouw, de kapel van het Begijnhof. Anders dan de Walen, die landelijk in een Waalse gereformeerde synode verenigd waren, mocht de Engelse gemeente echter van het stadsbestuur geen aansluiting zoeken bij andere Engelse kerken in de Republiek, uit vrees voor beïnvloeding in anglicaanse of independente richting. Als afdeling van de gereformeerde kerk van Amsterdam was haar presbyteriaans karakter gewaarborgd. Dat zal niet altijd naar de zin geweest zijn van de oorspronkelijk anglicaanse gemeenteleden onder hen, maar voor een anglicaanse kerk was een publieke positie ondenkbaar, en zowel stadsbestuur als gemeente wensten nadrukkelijk afstand te houden van de, ook in Amsterdam aanwezige, separatistische independente groepen.⁶⁶ De gemeente telde in de eerste helft van de zeventiende eeuw ruim vierhonderd leden. Rond 1700 was dat aantal gehalveerd en aan het einde van de achttiende eeuw waren er 318 zielen.⁶⁷

In 1620 startte de gereformeerde kerkenraad een experiment met preken in het Hoogduits door twee van de vaste gereformeerde predikanten. Al een half jaar later werd hiervoor een Duitse predikant uit het Gulikse aangetrokken. Anders dan de Waalse en Engelse gemeenten kreeg hij echter geen eigen Duitse kerkenraad, en hij mocht alleen preken, niet dopen of trouwen. De Duitsers bleven zo, anders dan de

⁶³ GAA, arch. Vroedschap (arch. nr 5025), inv. nr 34, p. 51 (12 sept. 1681), p. 105-106 (6 dec. 1681), p. 293-300 (26 sept. 1682).

⁶⁴ Carter, *English Reformed Church*, 15-24; Evenhuis, *Amsterdam*, III, 53.

⁶⁵ *Ontwerp van schikking*, 4.

⁶⁶ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 1 f. 70v (23 april 1627).

⁶⁷ Carter, *English Reformed Church*, 116; *Ontwerp van schikking*, 5.

Walen en de Engelsen, volledig leden van de Nederduits gereformeerde gemeente.⁶⁸ De Duitse preken voorzagen kennelijk in een behoefte, want ze zijn het hele ancien régime door volgehouden. Ze vonden plaats in de Nieuwezijds Kapel.⁶⁹ Van 1671 tot 1674 had de gereformeerde kerk bovendien een eigen predikant voor haar Deense en Noorse leden.⁷⁰

Immigranten die zich niet konden vinden in de gereformeerde variant van het protestantisme zoals die in de publieke kerk beleden werd, sloten zich aaneen in eigen religieuze en etnische verbanden. Dit gold niet alleen voor christenen. Een katholieke kroniekschrijver vermeldde vol afschuw dat het Amsterdamse stadsbestuur zo tolerant was dat het in het begin van de zeventiende eeuw aan uit Spanje gevluchte moriscos een islamitische gebedsruimte zou hebben toegestaan. Moriscos waren nieuw-christenen, onder dwang tot het christendom bekeerde moslims en hun afstammelingen. Zij zouden hier zelfs weer door besnijdenis tot de islam zijn teruggekeerd.⁷¹ Te verifiëren valt dit niet, maar mogelijk is het zeker. Amsterdam was een internationaal handelscentrum, en, mits het discreet gebeurde, konden leden van handelsnaties in dat soort centra doorgaans hun eigen religieuze samenkomsten houden. Al voor de Reformatie hadden zo Hamburger kooplieden in hun eigen kapel in de Oude Kerk protestantse diensten kunnen houden.⁷² De stad werd daardoor ook religieus een internationaal en veelkleurig marktplaats.

Het gerucht over de moriscos vormt een opmerkelijke parallel met de, beter gedocumenteerde, aanwezigheid van georganiseerd joods religieus leven in Amsterdam rond 1600. In 1603 arresteerde de schout de jood Uri Halevi, op de, naar blijken zou valse, beschuldiging van heling. Uit het verhoor bleek dat hij een uit Emden afkomstige rabbijn was, die sinds anderhalf jaar in zijn woonhuis in de Jonkerstraat joodse godsdienstoefeningen hield, kinderen besneed en ten behoeve van joodse inwoners ritueel slachtte. Rondom deze rabbijn groeide in de jaren die volgden een joodse gemeenschap, bestaande uit joodse immigranten uit de landen rond de Middellandse Zee en het Duitse Rijk.

Van het Iberisch schiereiland kwamen ook marranen, afstammelingen van vaak al generaties geleden gedwongen tot het katholicisme bekeerde joodse families. Deze marranen arriveerden in Amsterdam als katholieken, en velen bleven dat ook nog jarenlang, ondanks de beperkingen die ook katholieken zich in de uitoefening van hun religie moesten laten welgevalen.⁷³ Bovendien stonden zij waarschijnlijk buiten de lokale katholieke netwerken. Ongenoemde Portugese kooplieden, mogelijk marranen, moesten zich in 1596 in bochten wringen om een priester te vinden om in het geheim de mis voor hen op te dragen. Via een schimmige tussenpersoon vonden zij Bartholomeus Cornelisz. bereid, een Amersfoortse monnik die het land rondtrok op zoek naar middelen van bestaan, daarvoor ook wel eens duivels uitdreef en betoverden belas, en op dat moment in Amsterdam zijn nicht, Reyertje het viswijf,

⁶⁸ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 1, f. 41v (27 febr. 1620), f. 43v-44r (18 sept. 1620), f. 67v (7 febr. 1626), f. 69v (26 jan. 1627).

⁶⁹ Evenhuis, *Amsterdam*, II, 274-275.

⁷⁰ GAA, arch. Nederlandse Hervormde gemeente (arch. nr. 376), inv. nr. 12, p. 65-66 (19 nov. 1669); arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 180r-181 (30 april 1671, 26 juli 1672, 30 jan. 1673).

⁷¹ Wiegers, 'De Nederlanden en de islam', 144.

⁷² Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 35.

⁷³ Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 37-45.

kwam opzoeken om via haar in Zeeland emplooi te zoeken. De viering ging uiteindelijk niet door, omdat de schout Bartholomeus verraste.⁷⁴

Tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen de beperkingen op de handel met het Iberisch schiereiland waren opgeheven, groeide het aantal joodse families tot ongeveer honderd. Naast Uri Halevi waren er rabbijnen uit Griekenland en Marokko gekomen. Steeds meer marranen gingen over tot het jodendom, dat zij doorgaans slechts van horen-zeggen kenden. Zij vormden drie gemeenten, die elk hun eigen plaats van samenkomst hadden in huizen van particulieren. Evenals bij de doopsgezinden sproot dit particularisme waarschijnlijk voort uit verschillen in culturele achtergrond en gewoonten tussen asjkenazim, of Midden-Europese joden en sefardim, afkomstig uit het gebied rond de Middellandse Zee en tussen joden die in het jodendom waren opgegroeid en de nieuw-bekeerde marranen. Aanvankelijk had het Amsterdamse stadsbestuur verzoeken om een synagoge voor openbare godsdienstoefening en een eigen begraafplaats afgeslagen. In 1612 kon echter een, in weerwil van een bouwverbod clandestien voltooide synagoge betrokken worden. In 1614 kregen de joden toestemming van het Amsterdamse stadsbestuur om grond te kopen voor een begraafplaats onder Ouderkerk aan de Amstel, en in 1616 werden in een stedelijke keur in korte trekken de grenzen vastgelegd waarbinnen de joodse gemeenschap in Amsterdam kon bestaan. Als alle getolereerde religies moest zij de hegemonie van de gereformeerde kerk aanvaarden. Joden mochten haar aanzien op geen manier schaden, geen christenen tot afval van hun eigen religie brengen en geen seksuele relaties hebben met christelijke vrouwen. Gemengde huwelijken waren daarmee verboden, maar ook bezoek aan christelijke prostituees of omgang met christelijke dienstmeisjes.

Daarmee was de joodse religieuze gemeenschap *de facto* erkend, zelfs op een formelere basis dan de inheemse dissenters, al bleven zij sociaal en economisch aan allerlei beperkingen onderhevig. De joden waren een gewaardeerde koopmansnatie — zij werden ook doorgaans aangeduid als ‘de joodse natie’. De overheid trad niet op tegen de openlijke overgang van de formeel christelijke marranen tot het jodendom, hoewel geloofsafval van christenen tot jodendom of islam, godsdiensten die de drieënigheid van God ontkennen, strafbaar was. Daarmee werd erkend dat hun voorouders onder dwang, en dus onwettig, gekatholiseerd waren. In de praktijk was de scheiding tussen joden en christenen minder scherp dan de regels voorschreven, maar de twee groepen leefden toch grotendeels naast elkaar.⁷⁵

Vanaf het einde van de jaren 1620 groeide het aantal asjkenazische immigranten sterk. Joden uit Midden- en Oost-Europa vluchtten voor oorlogsgeweld en regelrechte vervolgingen. In 1635 stichtten zij een eigen gemeente, die vooreerst afhankelijk bleef van die van de sefardim, maar in 1639 zelfstandig werd en kort daarop een eigen synagoge betrok – eerst in een gehuurd pand, in 1649, ondanks alweer een formeel verbod, in een nieuwgebouwde synagoge. Ook kochten de asjkenazim een eigen begraafplaats in Muiderberg. De asjkenazische gemeente kwam tot bloei in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Poolse immigranten sloten zich noodgedwongen bij deze gemeente aan. De vorming van een eigen Poolse gemeente werd in 1673 door

⁷⁴ Swetschinski, ‘Tussen middeleeuwen en gouden eeuw’, 76-77; GAA, Rechterlijk archief (arch. nr. 5061), inv. nr. 279, f. 209v-210r (31 dec. 1596).

⁷⁵ Drijvers, ‘Kerkvaders, keizers en joden’; Roodenburg, *Onder censuur*, 182-184, 296-297.

het Amsterdamse stadsbestuur verboden, omdat het vreesde dat de Polen hun eigen armen niet zouden kunnen onderhouden. In het culturele en sociale verkeer bleven de asjkenazische joden lange tijd ver achter bij de sefardim. Waar de sefardische gemeente van Amsterdam via joodse handelsnetwerken al vroeg relaties onderhield met heel de joodse wereld, van het nabije Oosten, de Middellandse Zee en de koloniën in Amerika tot aan de kusten van de Baltische Zee, en boeken drukte die overal aftrek vonden, kon de asjkenazische gemeente pas in de achttiende eeuw van internationale betekenis worden.

Heel de Amsterdamse joodse gemeenschap raakte in 1666 in grote opwindning toen bekend werd dat in Smyrna de Messias geopenbaard was in de persoon van Sabbetai Zvi. Vooral onder de tot het jodendom teruggekeerde nieuw-christenen was de verwachting van een naderend einde van de wereld, ingeluid door de komst van de in bijbelse profetiën voorzegde verlosser die de joden terug zou voeren naar het beloofde land, wijd verbreid. Soortgelijke gedachten leefden ook onder christenen, en de messiaanse verwachtingen rondom Sabbetai Zvi vonden ook buiten de joodse gemeente weerklank.⁷⁶ Zvi werd echter door de Turkse sultan gevangen gezet en bekeerde zich tot de islam. Hoewel de verwachting van een naderend einde niet geheel gedoofd was, en de verschijning in Amsterdam van een nieuwe joodse profeet in 1713 opnieuw korte tijd voor opschudding zorgde, lijkt de ontgoocheling over Zvi bij de joodse gemeenten de overtuiging gebracht te hebben dat vooralsnog de Republiek hun vaderland zou blijven. In 1671 en 1675 bouwden de Hoogduitse en Portugese gemeenten in Amsterdam hun monumentale synagogen.⁷⁷

Rond het midden van de zeventiende eeuw woonden in Amsterdam naar schatting veertienhonderd sefardische en duizend asjkenazische joden. Aan het einde van de zeventiende eeuw waren de asjkenazim met tweeëndertighonderd leden al talrijker dan de sefardim met drieduizend, en vanaf dat moment zou de sefardische gemeenschap licht slinken, terwijl de groei van de asjkenazische groep onstuimig doorzette. Al snel hadden zij aan hun grote Hoogduitse synagoge niet genoeg. In 1685, 1700 en 1730 bouwden zij nieuwe synagogen. Aan het einde van de achttiende eeuw telde de Portugese gemeente 2800, de Hoogduitse 19.859 zielen. De joden vormden rond 1650 bijna anderhalf, in 1700 ongeveer drie, in 1797 ruim tien procent van de stadsbevolking.⁷⁸ Zij hielden tot aan het einde van de achttiende eeuw sterk vast aan hun eigen taal en cultuur. Ook buiten de synagoge bedienden de sefardim zich bij voorkeur van Spaans en Portugees, de asjkenazim ontwikkelden een Nederlands dialect van het Jiddisch, de taal die over heel Europa voor asjkenazim de lingua franca was.⁷⁹

Ook christenen vormden vreemdelingenkerken, waarin immigranten in hun eigen taal hun eigen godsdienstoefeningen konden bijwonen. Evenals de joden werden zij dikwijls beschouwd als een 'natie', een groep buitenlanders die zich nuttig maakte voor de stad en de Republiek, en die daarom aanspraak kon maken op een zekere mate van autonomie, ook in religieus opzicht. Het hielp als een natie betrokken was

⁷⁶ Van der Wall, *Serrarius*, 399-465.

⁷⁷ Fuks-Mansfeld, *Sefardim*; Kaplan, 'Joden in de Republiek'; Israel, 'Republiek tot ongeveer 1750'.

⁷⁸ Israel, 'Republiek tot omstreeks 1750', 111; Kaplan, 'Joden in de Republiek', 139; *Ontwerp van schikking*, 5.

⁷⁹ Bodian, *Hebrews*; Kaplan, 'Joden in de Republiek', 162-164.

bij internationale handel, beschikte over een wijd netwerk van contacten in binnen- en buitenland en de steun kon inroepen van buitenlandse vorsten.

De grootste christelijke natie was die van de lutheranen. Het lutheranisme was vóór de Opstand wel invloedrijk in de Nederlanden, maar alleen in Antwerpen was formeel een gemeente gevormd. Nadat die stad in 1585 voor de Spaanse kroon heroverd was, weken veel Antwerpse lutheranen uit naar het noorden en stichtten ook in Amsterdam een gemeente, die door de komst van immigranten uit het Duitse Rijk en de Scandinavische landen sterk groeide. Aanvankelijk moest de gemeente in het verborgene bijeenkomen. Regelmatig verbood het stadsbestuur bijeenkomsten van de ‘martinisten’ in particuliere huizen. In 1590 verstoorde de schout de dienst en nam de grote bijbel in beslag, die de gemeente slechts tegen betaling weer terugkreeg. Duitse vorsten bepleitten echter hun zaak bij de magistraat, en in 1600 voelden de lutheranen zich veilig genoeg om een pakhuis aan het Spui te kopen, dat zij gaandeweg steeds duidelijker als kerk inrichtten en waarin zij, al was het aanvankelijk alleen zachtjes, bij de dienst ook psalmen en gezangen durfden te zingen. Achtereenvolgende vergrotingen door aankoop van belendende panden en inwendige verbouwingen, en uiteraard de groeiende toeloop van gemeenteleden, konden niet onopgemerkt blijven, maar door vriendschappelijke contacten tussen gemeenteleden en magistratspersonen leverde dit weinig problemen meer op.

In 1633 bouwde de gemeente met medeweten en toelating van de burgemeesters aan het Spui een geheel nieuwe kerk, waarvan de gevel weliswaar niet teveel mocht afwijken van de panden die daar oorspronkelijk gestaan hadden, maar die in feite als kerkgebouw herkenbaar was. De kosten voor de bouw werden grotendeels opgebracht door giften, van de Zweedse en Deense koningen, van verschillende Duitse en Baltische steden, van vermogende gemeenteleden, en “van vele kleine luiden”.⁸⁰ In 1671 volgde de opvallende, met Zweeds koper gedekte, ronde koepelkerk aan het Singel, omdat de oude kerk op zondagen te klein was. Samen met de joden waren de lutheranen de enige niet-gereformeerden die toestemming kregen voor een eigen begraafplaats. Beide lutherse kerken hadden al direct bij de bouw een vloer van zerken gekregen, en in 1674 kreeg de gemeente van burgemeesters toestemming haar doden daaronder te begraven.⁸¹

De lutheranen van Amsterdam waren niet alleen een plaatselijke kerkelijke gemeente, maar de spil van een netwerk van contacten tussen lutheranen in en buiten de Republiek. De Amsterdamse gemeente telde onder haar leden een aantal welgestelde kooplieden, die niet alleen zelf, door hun economische positie, hun gewicht konden laten gelden bij het Amsterdamse stadsbestuur, maar daarvoor bovendien een beroep konden doen op Duitse en Scandinavische vorsten. Die positie gebruikte het Amsterdams consistorie ook om financiële en bestuurlijke steun te verlenen aan de kleinere lutherse gemeenten in de Republiek en aan onderdrukte lutherse kerken in het Duitse Rijk. Het Amsterdamse consistorie was daarmee meer dan een plaatselijke kerkenraad. Het vervulde taken die in andere kerken voor rekening van synoden kwamen.⁸²

⁸⁰ Pont, ‘Oude kerk’.

⁸¹ GAA, arch. Vroedschap (arch. nr. 5025), inv. nr 30, p. 47 (6 april 1674).

⁸² Estié, *Plaatselijk bestuur*, 76-77; Loosjes, *Geschiedenis*, 97-99.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw kwamen er klachten dat de preken in het Hoogduits slecht verstaan werden. De tweede generatie gaf de voorkeur aan het Nederlands, omdat het Duits tezeer geassocieerd werd met het imago van boerse domheid dat verse immigranten aankleefde. De kerk vernederlandste. Niet alleen werden er meer en meer preekdiensten in het Nederlands gehouden, maar een deel van het kerkbestuur wilde ook niet langer predikanten uit Duitsland beroepen, waar het lutheranisme sterk anti-calvinistisch was. Er werd in Amsterdam een eigen opleiding voor Nederlandse lutherse voorgangers gestart. Ook de bijbels en kerkboeken werden in het Nederlands vertaald. Hoewel dit aanvankelijk tot identiteitsproblemen leidde, bleek deze ontwikkeling onontkoombaar.⁸³

De gemeente bleef echter gevoelig voor invloeden uit het Duitse lutheranisme. In 1663 verscheen in de stad een zekere Christiaan Pieters Abel, een lekenprediker van de mystieke richting die in die tijd in Duitsland opgang maakte. Met de hulp van een lutherse banketbakker, en op de achtergrond gesteund door anonieme ‘geleerde lieden’ hield hij kerk in een pakhuis op het Prinseneiland, waar hij in het Deens preekte voor Denen en Noren.⁸⁴ De ‘Deense natie’, waarbij waarschijnlijk aan Scandinavische kooplieden gedacht moet worden, drong er bij het consistorie op aan Abel officieel te beroepen, en toen dit hun te lang duurde, benaderden zij de burgemeesters met het verzoek om een eigen kerk. Dezen wilden een nieuwe Deense kerk echter alleen oogluikend toestaan “als alle andere”.

Het lutherse consistorie wantrouwde dit initiatief. Hij twijfelde niet alleen aan de financiële draagkracht van een afzonderlijke Scandinavische lutherse gemeente, die haar eigen armen zou moeten onderhouden, maar vooral ook aan Abels kwalificaties. Vanwege zijn contacten met ‘geleerde lieden’ en geruchten over zijn connecties aan het Deense hof deed men omzichtig navraag bij Deense kerkelijke autoriteiten. Abel bleek geen theologische scholing te hebben en in de reuk van onrechtzinnigheid te staan, waarop het consistorie de resident van de Deense koning in Den Haag om steun vroeg om de bijeenkomsten te verbieden. Toen Abel openlijk de in Zwolle om zijn mysticisme afgezette lutherse predikant Frederick Breckling liet preken, en later zelfs beweerde gereformeerd te zijn, distancieerde ook de Deense natie zich van hem. Op aandringen van de Scandinavische leden werden gedurende een korte tijd Deense lutherse preken gehouden in een door het consistorie gehuurd pakhuis, maar een succes bleek dit niet.⁸⁵

Intussen werd duidelijk dat Abel steun genoot in Amsterdamse regentenkringen. Zijn diensten werden van stadswege door soldaten bewaakt en door honderden mensen bezocht.⁸⁶ Hoewel het luthers consistorie in 1666 uit Denemarken nadere berichten over hem ontving die duiden op bedrog en financiële malversaties, heeft hij nog een aantal jaren als gereformeerd predikant voor de Noorse en Deense immigranten gepreekt.⁸⁷ Abel komt uit dit alles naar voren als een begaafd charismatisch prediker

⁸³ Happee, Meiners en Mostert, *Lutheranen*, 24-27; Mutzenbecher, *Korte geschiedenis*, 7.

⁸⁴ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 20, p. 587-588, 589-592, 614-616 (24, 31 jan., 16 mei 1663)

⁸⁵ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 20, p. 587-651 (24 jan. 1663-19 mrt 1664) passim.

⁸⁶ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 159r (4 mei 1665).

⁸⁷ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 180r-181 (30 april 1671, 26 juli 1672, 30 jan. 1673); arch. Vroedschap (arch. nr. 5025), inv. nr. 30, p. 2-3 (28 febr. 1674).

met een piëtistisch-mystieke boodschap. Uit zijn populariteit blijkt dat daarvoor in Amsterdam een aanzienlijke markt bestond. In de aan hun confessies gebonden kerken was hiervoor echter geen plaats. Alleen de bescherming van ‘geleerde lieden’ met connecties in het stadsbestuur maakte het mogelijk een dergelijke boodschap openlijk te brengen.⁸⁸

In 1593 kwam een groep zogeheten brownisten naar Amsterdam, volgelingen van de radicale Engelse puritein Robert Browne. Zij wilden strikt volgens de bijbelse norm, zonder enige menselijke interpretatie leven. Aan het begin van de zeventiende eeuw waren zij ongeveer driehonderd leden sterk, maar er waren nogal eens interne conflicten, die tot scheuringen leidden. De gereformeerde kerkenraad van Amsterdam erkende de brownisten niet als zusterkerk, zoals hij dat wel had gedaan met de Engelse kerk op het Begijnhof. De brownisten waren in de ogen van de publieke kerk slechts een particulier genootschap. Toenaderingspogingen werden zeer beslist afgewezen. Een groep van ongeveer veertig brownisten begon daarop de volwassenendoop toe te passen, en zocht in 1610 aansluiting bij de Waterlandse doopsgezinde gemeente, waarvan ze, vanwege het taalverschil, tot ongeveer 1640 een Engelstalige dépendance vormden. De overigen bleven zelfstandig bestaan, maar hun aantal slonk, tot in 1701 de laatste vijf leden zich aansloten bij de Engelse kerk op het Begijnhof.⁸⁹

Een anglicaanse kerk kwam er in 1698 of 1699, gesticht door een klein aantal anglicanen die zich niet wensten aan te sluiten bij de Engelse gemeente op het Begijnhof. Zij huurden een verlaten katholieke kerkruimte in een huis op de hoek van de Oudezijds Achterburgwal en de Huidenvettersloot. Al snel, in 1703, verzocht de gemeente de Amsterdamse burgemeesters om een andere, en vooral, publieke kerkruimte, zoals het jaar daarvoor de anglicaanse gemeente in Rotterdam vergund was. De predikant had het oog laten vallen op de collegezalen van het Athenaeum Illustre, in de voormalige Agnietenkapel. Zelfs de steun van de Engelse ambassadeur en een beroep op de voor de Republiek zo noodzakelijke goede verstandhouding met de Engelse kroon mochten echter niet baten. De Amsterdamse gemeente was te klein en, anders dan in Rotterdam, waar de handel op Engeland geconcentreerd was, voor de welvaart van de stad onbetekenend. In het midden van de achttiende eeuw telde zij enkele tientallen communicanten. Daarnaast werd de kerk bezocht door passerend scheepsvolk. De wens in een openbaar gebouw te kunnen samenkomen bleef echter leven. In de jaren van 1765 tot 1767 kreeg de gemeente alsnog een zaaltje in de Agnietenkapel tot haar beschikking, en in 1771 werd hen een deel van de Saaihal aan de Groenburgwal afgestaan. De predikanten kregen echter geen traktement van de stad. De Engelse kroon betaalde hen een jaarlijks pensioen.⁹⁰

In 1662 vestigde zich in Amsterdam een missiestatie, geleid door karmelieten vanuit Den Haag, ten behoeve van katholieke Franse kooplieden. De Franse ambassadeur had zich voor deze zaak ingezet omdat hij zich eraan ergerde dat zijn katholieke landgenoten geen mogelijkheid hadden publiekelijk hun godsdienst te belijden, terwijl de hugenoten dat in de Waalse kerken wel konden. De karmelieten huurden een voormalige kloosterkapel aan het Rokin bij de Beurs, met, via een steegje, een

⁸⁸ Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 26.

⁸⁹ Sprunger, ‘English puritans’; De Hoop Scheffer, *Free churchmen*.

⁹⁰ Loosjes, *Christ church*, 13-20, 70-78.

achteruitgang aan de Nes. Het zou de laatste katholieke kerk geweest zijn die na de Alteratie aan de katholieke eredienst onttrokken was. Hoogbejaarde Amsterdammers herinnerden zich nog daar de mis te hebben bijgewoond. De Fransen lijken, met de keuze voor juist deze ruimte, gestreefd te hebben naar een semi-openbare kerk, vergelijkbaar met de kapellen in de ambassades van katholieke mogendheden. Rechtens golden deze als behorend tot het privé-domein van de ambassadeur en zijn huishouden, maar ze werden ook bezocht door een breder publiek al was dit niet onomstreden.⁹¹

Herstel van de katholieke eredienst in deze voormalige kloosterkapel, tegenover de Nieuwezijds Kapel, stuitte op protesten van de kerkenraad. De burgemeesters, die bij de eerste, massaal bezochte mis op Pinksteren 1662 nog discreet militairen rondom het gebouw hadden geposteed om ordeverstoring te voorkomen, trokken daarop hun openlijke bescherming in. Goodwill hadden de Franse katholieken echter nog steeds op het stadhuis. Later dat jaar werd een tweede, minder opvallende, poging gedaan. De Parijse karmelietenprovincie stuurde twee paters die, met toestemming van burgemeesters en hoofdofficier, in Amsterdam een zelfstandige statie begonnen. Zij konden al snel een ruim pand betrekken aan de Nieuwezijds Voorburgwal.⁹²

Al in de eerste helft van de zestiende eeuw vestigden zich in Amsterdam Armeense kooplieden in zijde en andere oosterse luxegoederen. Als christelijke minderheid genoten zij zekere handelsprivileges in het Turkse rijk en in Perzië. Met de verplaatsing van de handelsroutes naar het noorden vormden zich ook nederzettingen van Armeense kooplieden in Rusland. Voor de Armeniërs die uit deze verschillende gebieden naar Amsterdam kwamen, werd in 1714 met toestemming van de burgemeesters een oosters-orthodoxe kerk gesticht aan de Dwarsboomsloot. Het huis was aan de buitenkant ook als kerk herkenbaar door een opschrift en een kruisdragend Godslam boven de ingang.⁹³ De laatste aanwinst onder de immigrantenkerken was een Grieks-orthodoxe kerk voor zowel Griekse als Russische kooplieden en scheepsvolk. In 1763 richtten zij, met steun van de Russische keizerlijke gezant, een kerk in op een zolder aan de Oudezijds Voorburgwal. Het was eerder een kapel voor passanten dan de plaats van samenkomst van een georganiseerde kerkelijke gemeente.⁹⁴

De immigrantenkerken lijken gebouwd te zijn in die stadswijken waar veel leden van de betreffende natie woonden. Op zich kon iedereen in Amsterdam gaan wonen waar hij of zij wilde en het zich kon veroorloven, maar er lijkt zich spontaan toch enige concentratie voorgedaan te hebben. De joden woonden overwegend in de buurt van de Anthoniesbreestraat, en daar bouwden zij hun synagogen.⁹⁵ De Franse natie lijkt aanvankelijk in het centrum rondom de Beurs gewoond te hebben, waar de Oude Walenkerk en de eerste Franse katholieke kerk stonden. Veel gevluchte hugenoten vonden woonruimte in de nieuw-aangelegde Jordaan, waar de Nieuwe Walenkerk kwam en vanwaar zij de door hen zeer gewaardeerde Westerkerk bezochten. In die

⁹¹ Poelhekke, *Geen blijder maer*, 113-114; Kaplan, 'Fictions of privacy', 1052-1054.

⁹² GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 16, p. 1-90.

⁹³ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv.nr 3 (30 jan. 1714); Troebst, 'Isfahan – Moskau – Amsterdam'; Bekius, 'Armenian community'; Van Rooy, 'Armenian merchant habits'; van Rooy, 'Johannes de Minas'.

⁹⁴ Van Schaick, 'Russisch-Griekse kerk'.

⁹⁵ Vaz Dias, 'Verzoek'.

buurt woonden ook veel Schotten, voor wie de Begijnhofkerk niet ver was.⁹⁶ De brownisten vestigden zich in de nieuwe uitleg langs de Amstel.⁹⁷ De quakers woonden in het noord-westen van de stad bij hun vergaderplaats,⁹⁸ de Armeniërs concentreerden zich rond de Boomsloten⁹⁹ en de plaatsing van de lutherse kerken, langs het Singel aan de Nieuwe Zijde wijst wellicht op een ‘Duits kwartier’ — of misschien eerder de plaats waar de meer welvarende lutheranen woonden, want in 1662 werd gepleit voor de bouw van de tweede kerk aan de zee kant, liefst aan de Oude Zijde, beoosten de Gelderse Kade of op de eilanden, waar het “krielt ende wimmelt” van de lutherse arbeiders en varensvolk van Deense, Noorse en anderszins oosterse origine, mensen die op zondag te moe waren om naar een verafgelegen kerk te lopen.¹⁰⁰

Het ritueel van de kerkgang

Voor al deze religieuze organisaties was het van belang over passende ruimten te beschikken waar de leden geregeld bij elkaar konden komen voor religieuze vieringen. Die gebouwen waren belangrijk voor de religieuze identiteit van de gemeenteleden. Katholieke kerken werden gewijd, protestantse in gebruik genomen met een speciale plechtige dienst, wat ook deze ruimten een zekere wijding verleende. Gemeenteleden toonden hun behoefte aan, en trots op, hun gebouwen door giften in geld en natura. Voor bezoekers van elders, maar ook voor stadgenoten die niet tot de betreffende gemeente behoorden, waren de gebouwen en de rituelen die daarin plaats vonden de meest zichtbare uiting van de religie van een bepaalde groep of confessie.

Het centrum van de vieringen was ontegenzeggelijk de preek. Dat gold niet alleen voor de protestantse kerken. De Franse karmelieten merkten tot hun ontzetting dat voor Nederlandse katholieken, anders dan voor hun geloofsgenoten in katholieke landen, regelmatige en doorwrochte preken de rigueur waren. Op priesters die daaraan niet voldeden werd minachtend neergekeken.¹⁰¹ Ook rabbijnen werden geacht regelmatig en met vertoon van geleerdheid te preken. Hun preken werden evenals die van christelijke geestelijken bij gelegenheid gedrukt, en daarnaast circuleerden vaak ook door toehoorders uitgeschreven preken in handschrift.¹⁰² Alleen de doopsgezinden, brownisten en quakers wezen dit type prediking af, en lieten zich stichten door preken van ongestudeerde en onbezoldigde ‘liefdepredikers’. In de loop van de zeventiende eeuw vond de geleerde preek echter ook bij de doopsgezinden ingang, eerst bij de vrijzinniger, maar gaandeweg ook bij de strengere richtingen.¹⁰³ Zowel de bijbel als de klassieke welsprekendheid werden door voorgangers van alle richtingen vlijtig bestudeerd.¹⁰⁴

⁹⁶ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 16, p. 43; Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 20.

⁹⁷ De Hoop Scheffer, *Free churchmen*, 21.

⁹⁸ Kannegieter, *Quakergemeenschap*, 71.

⁹⁹ Bekius, ‘Armenian community’, 4.

¹⁰⁰ Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, p. 20.

¹⁰¹ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 16, 90-92.

¹⁰² Evenhuis, Amsterdam, IV, 81, 102; Margry, *Amsterdam en het mirakel*, 49; Kaplan, ‘De joden in de Republiek’, 145.

¹⁰³ Zijlstra, *Ware gemeente*, 440-441; Van Lieburg, ‘Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers’; Welcker, ‘Amsterdamse doopsgezinden’, 185, 201.

¹⁰⁴ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 31; Berger, *Classical Oratory*; id. ‘Which types of speech’; Kaplan, ‘Joden in de Republiek’, 146-150.

Kanselwelsprekendheid vertoonde grote overeenkomsten met zowel academisch als theatraal optreden. Preken moesten onderwijzen en stichten, ze etaleerden theologische eruditie, maar waren bovendien gericht op het gemoed van de toehoorders. Ze deden, evenals academische oraties en toneelstukken, een geritualiseerd beroep op bijbelse en klassieke tradities van morele en religieuze autoriteit, die de identiteit van de gemeenschap bevestigden.¹⁰⁵ Incidenteel komt de overeenkomst tot uitdrukking in het gebruik van de gebouwen die voor deze vormen van retorisch vertoon bestemd waren. De kleine anglicaanse gemeente vroeg in 1703 en 1765 om het gebruik van de collegezalen van het Athenaeum Illustre.¹⁰⁶ Omgekeerd werden academische oraties in de openbare kerkgebouwen gehouden wanneer het Athenaeum te klein was — vooral voor de door professoren van de Illustere School uitgesproken lofredes bij publieke gebeurtenissen en lijkoraties voor belangrijke publieke figuren was vaak veel belangstelling. De gereformeerde gemeente vroeg in 1621 en in 1666 de burgemeesters om het gebouw van de schouwburg beschikbaar te stellen als kerkgebouw. Op beide momenten waren de theatervoorstellingen opgeschort, in 1621 omdat Samuel Coster een stuk op de planken had gebracht waarin stadhouder Maurits in een kwaad daglicht werd gesteld, in 1666 vanwege de oorlog met Engeland. Hoewel de gereformeerde kerk ernstige bedenkingen had tegen het toneel beschouwde men de schouwburg kennelijk als een zeer geschikte ruimte voor kerkdiensten.¹⁰⁷

Het lijkt alle kerken in Amsterdam vrij gestaan te hebben de waarheidsaanspraken van hun kerk te verdedigen tegen die van anderen, inclusief de gereformeerden, en commentaar te leveren op actuele zaken, van de heersende mode tot de politiek. Regelrechte aantasting van de autoriteit van het stadsbestuur werd echter niet getolereerd. Toen de gereformeerde predikant Smout in 1629 het Amsterdamse stadsbestuur openlijk vanaf de kansel veroordeelde als vervolgers van de ware religie, erger dan de Spaanse Inquisitie, omdat het naar zijn oordeel niet fel genoeg optrad tegen de remonstranten, werd hij afgezet en uit de stad verbannen.¹⁰⁸ Ook op het toneel van de schouwburg mocht maatschappijkritisch commentaar geleverd worden, mits de voorstellingen zich hielden aan de limieten van een “nut, eerlijk en vermakelijk tijdverdrijf” en niets aanstotelijks bevatten tegen politieke en kerkelijke personen of de goede zeden.¹⁰⁹ Wanneer de predikanten hun afkeer van het toneel al te nadrukkelijk van de kansels kenbaar maakten, werden zij door het stadsbestuur op de vingers getikt.¹¹⁰

Omwille van de stichting moest een preek ook een goede *performance* zijn, volgens de regels van de retoriek, waarbij niet alleen de stem, maar ook de gezichtsuitdrukking en het gebruik van passende gebaren hoorde. Een krachtig betoog kon van de voorganger een aanzienlijke fysieke inspanning vergen. In 1650 stelde de kerkenraad voor om voor de Predikanten die moe en bezweet van de kansel kwamen mochten vanaf 1650 op adem komen bij een voor hen in de kosterwoning aangelegd

¹⁰⁵ Van Miert, ‘Retoriek’.

¹⁰⁶ Loosjes, *Christ church*, 19, 71.

¹⁰⁷ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 1, f. 48r (29 jan. 1621); Evenhuis, *Amsterdam*, III, 39.

¹⁰⁸ Brugmans, *Amsterdam*, III, 127-128; Evenhuis, *Amsterdam*, I, 311-314.

¹⁰⁹ GAA arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3, f. 6r (24 juli 1699).

¹¹⁰ GAA arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 154r (27 jan. 1665), Brugmans, *Amsterdam*, IV, 111-112.

vuur.¹¹¹ Een pruikenmaker in de Kalverstraat adverteerde in de achttiende eeuw met pruiken voor predikanten die ook bij heftige bewegingen op de kansel stevig op het hoofd bleven staan.¹¹² Deze combinatie van geleerdheid en spektakel was bij een breed publiek geliefd. Sommige predikanten maakten hun preken nog sappiger door het gebruik van voorbeelden, ontleend buitenbijbels materiaal. Petrus Plancius vlocht verhalen over de zeevaart en astronomische beschouwingen in zijn preken, en lutherse predikanten maakten gebruik van wereldse historien en fabels — een praktijk die kerkenraden niet altijd waardeerden.¹¹³

Goede predikers werden door de gemeente nagelopen, wat tot plaatsgebrek in de kerken kon leiden. De gereformeerde kerkenraad overwoog zelfs het lot te laten beslissen welke predikant waar zou voorgaan, in plaats van volgens een vast rooster te werken, om het gehoor gelijkmatiger over de kerken te verdelen.¹¹⁴ Ook de omlijsting van de preek droeg bij aan de aantrekkelijkheid. Aan het optreden van voorlezers, voorzangers en organisten werden even hoge professionele eisen gesteld als aan predikanten. Burgemeesters schroomden niet om voor het orgelspel in de gereformeerde kerken katholieke organisten aan te stellen als zij hun spel boven dat van gereformeerde kunstbroeders prefereerden.¹¹⁵ Wanneer in de Portugese synagoge een nieuwe voorzanger gekozen moest worden, en verschillende kandidaten auditie deden, kwam heel muziekminnend Amsterdam luisteren.¹¹⁶

Door hun inrichting leenden de meeste kerken zich uitstekend voor een theatrale uitvoering van de diensten. Ze hadden allemaal een liturgisch centrum, dat doorgaans door een hekje van de rest van de ruimte was afgeschermd. Daarbinnen stond in katholieke, lutherse en orthodoxe kerken het altaar, in de gereformeerde en doopsgezinde kerken en de joodse synagogen spreekgestoelten. Daar vonden de sacramentele handelingen plaats, en daar werden de heilige teksten voorgelezen en uitgelegd. De zitplaatsen voor de gemeente boden zicht op dit centrum. Zitplaatsen werden op prijs gesteld omdat ze de aanwezigen in staat stelden rustig naar de preek te luisteren. Nog belangrijker was het dat in het arrangement van de zitplaatsen maatschappelijk onderscheid zichtbaar gemaakt kon worden.

Leden van de kerk- en arbesturen zaten in de buurt van het liturgisch centrum — zij waren mede verantwoordelijk voor wat daar gebeurde. Zij hadden vrijplaatsen, evenals, in de gereformeerde kerken, de magistraatsleden, stadsbeambten en hun vrouwen. Zij deelden die met hoge gasten. Zo zaten in de lutherse kerken de representanten van de koningen van Zweden en Denemarken en van de steden die aan de bouw van de kerken hadden bijgedragen, in het gestoelte van het consistorie, en in de Engelse kerk kregen hooggeplaatste bezoekers een ereplaats recht tegenover de preekstoel.¹¹⁷ In vrijwel alle kerken en in de synagogen zaten vrouwen en mannen gescheiden. Aanzienlijke gereformeerde en lutherse dames zaten in het midden van de

¹¹¹ Roodenburg, *Onder censuur*, 79.

¹¹² Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 37.

¹¹³ Evenhuis, *Amsterdam*, I, 162; GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv.nr 19, f. 181v-182v (4 mrt 1653).

¹¹⁴ Evenhuis, *Amsterdam*, III, 35.

¹¹⁵ Wijma, 'Katholieke organisten'.

¹¹⁶ Kaplan, 'Joden in de Republiek', 160.

¹¹⁷ Pont, 'De oude kerk', p. 22; Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 114, n. 2; Carter, *English Reformed Church*, 45.

kerk. Daaromheen waren mannenbanken gerangschikt. De scheiding der seksen was voor de meeste kerken, en in de synagogen, waar de vrouwen op de galerijen zaten, net zo belangrijk als het onderscheid naar rang en stand. Alleen groepen als de brownisten en de quakers, die door hun tijdgenoten als radicaal werden gezien, maakten aanvankelijk geen onderscheid in zitplaatsen.¹¹⁸ De brownisten dreven het gelijkheidsideaal zover dat zij zelfs het gebruik van een preekstoel verwierpen als zijnde een ‘privileged tub’.¹¹⁹

De kerken van de getolereerde gezindten hadden allemaal galerijen. Hun kerken waren vaak verbouwde woon- of pakhuizen, en galerijen boden dan extra zitruimte. Bovendien versterkten zij het theatrale effect. De benedenverdieping, het ruim, werd ‘eerste rang’, gewone mannen en vrouwen kregen gescheiden galerijen toebedeeld, en de schoolkinderen en de wezen uit het weeshuis de hunne, meestal de bovenste. Dit jonge volkje liet zijn aanwezigheid goed merken. In de lutherse kerk scandeerden de schoolkinderen op de bovenste galerij de teksten van de liederen die gezongen moesten worden en brachten daarmee de voorzanger van zijn apropos. Ze gebruikten de spleten tussen de vloer van hun galerij en de hoge kerkranken om propjes of viezigheid naar beneden te gooien of zelfs te spugen op de mannen- en vrouwengalerijen beneden hen — zoals ook het publiek uit de engelenbak van de schouwburg deed.¹²⁰ Schoolmeesters en andere oppassers moesten orde houden. Voor jonge kinderen lijkt in de diensten geen plaats geweest te zijn. Gereformeerde kerken waren doorgaans gebouwd op het klassieke stramien van de hallenkerk of de kruisbasiliek. Behalve de krappe gasthuiskerk, en de Wester- en de Zuiderkerk, waar de kinderen uit de weeshuizen op galerijen zaten, hadden zij alleen een begane grond.¹²¹

Voor een gereserveerde zitplaats op de betere zitplaatsen was overal een contributie vereist. Gratis zitplaatsen waren schaars, en wie niet kon of wilde betalen moest dus staan. Op afbeeldingen van kerkdiensten is altijd wel een aantal staande figuren te zien, hoewel die er niet altijd als armen uitzien. Mogelijk was het ook niet ongewoon om binnen te lopen voor een gedeelte van de dienst. In de joodse synagogen waren alle zitplaatsen verhuurd — ook daar zullen armen en bezoekers gestaan hebben.¹²² Dit wekte wel verzet. Bij het doelistenoproer in 1748 werden in verschillende gereformeerde kerken de sloten van de gereserveerde banken afgeslagen, waarop burgemeesters in allerijl gratis banken lieten bijplaatsen — langs de wanden en in de zijbeuken, ver van het liturgisch centrum.¹²³

Alle kerken collecteerden tijdens de diensten voor hun armen, en alleen daarom al was het belangrijk een zo groot mogelijk gehoor te trekken. Maar ook voor het onderhoud van gebouw en voorgangers, die in alle kerken mede gefinancierd werden uit de verhuur van zitplaatsen, was een grote opkomst nodig. Zeker in een stad als Amsterdam, waar een ruime keuze aan erediensten voorhanden was, was het voor alle

¹¹⁸ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 33; Meiners, Happee en Mostert, *Lutheranen*, 113-115.

¹¹⁹ De Hoop Scheffer, *Free Churchmen*, 39.

¹²⁰ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 19, f. 142v (13 dec. 1651), f. 197v-198r (15 juli 1653); Brugmans, *Amsterdam*, IV, 118.

¹²¹ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 285, 135.

¹²² NA, Archief Departement van Binnenlandse Zaken (arch. 2.01.12), inv. nr. 197, map Amsterdam.

¹²³ GAA, arch. Kerkvoogdij Nederlandse Hervormde gemeente (arch. nr. 378), inv. nr. 1790, stuk 2 (27 dec. 1748), arch. Kerkvoogdij Amstelkerk (arch. nr. 378AK), inv. nr. 5 (1764).

gezindten noodzakelijk hun diensten aantrekkelijk vorm te geven. De waardering van het publiek voor het ritueel van zien en gezien worden speelde daarbij een belangrijke rol. De strengere doopsgezinde richtingen weten hun verval in de achttiende eeuw aan de amateuristische prediking en de soberheid van hun bijeenkomsten, waarin zij als de beste benadering van de evangelische eenvoud altijd zo'n eer hadden gesteld.¹²⁴ Opvallend is dat ook deze striktere groepen in de achttiende eeuw herenbanken en vrouwenstoelen gebruikten in plaats van hun oorspronkelijk zeer eenvoudige en egalitaire kerkmeubilair.

Aan het onderhoud en de versiering van de kerken werd grote zorg besteed. Gemeenteleden droegen ruimhartig bij aan de kosten voor nieuwbouw van kerken, en schonken dikwijls ook kostbare voorwerpen die in de diensten gebruikt werden, zoals vaatwerk, boeken, meubilair en textiel. Aan de bouw en inrichting van de nieuwe lutherse kerk droegen niet alleen buitenlandse vorsten bij, maar ook de gilden waarin veel lutheranen werkten. De droogscheerders boden een complete preekstoel aan, de schoenlappers een raam en de kleermakers een kaarsenkroon. Gewone lidmaten kwamen met een kanselbijbel, een doopbekken en zilveren avondmaalsgerei. De katholieke kerk op het Begijnhof werd door gulle schenkers begiftigd met verschillende grote schilderijen voor boven het altaar. Omdat ze daar niet allemaal konden hangen werden ze regelmatig verwisseld. De Hoogduitse synagoge kreeg torah-rollen en de kostbare versierselen waarmee die omhangen werden en de anglicaanse kerk wed bedacht met zilverwerk. De giften waren bedoeld om de kerk te verfraaien en de daar gehouden diensten op te luisteren. Uiteraard dienden ze ook het belang van de schenker, die bij leven en na de dood als begunstiger van de gemeente geëerd werd. De giften werden daarvoor in alle kerken zorgvuldig in de kerkboeken genoteerd.¹²⁵ In de gereformeerde kerken trad, naast individuele gemeenteleden, het stadsbestuur op als sponsor met de bouw van orgels, de zorg voor het meubilair en het aanbrengen van versieringen.

Ondanks de overlast van verzakkende vloerzerken en stank stelde men ook zeer veel prijs op de aanwezigheid van de doden op de plaats waar de eredienst gevierd werd. Onder de gereformeerde en lutherse kerken lagen complete necropolen, waarin de doden vier, vijf of meer lagen diep begraven werden, zelfs tot onder het grondwater.¹²⁶ Ondanks een ontmoedigingsbeleid van steeds hogere heffingen bleef de kerkbegravenis gewild.¹²⁷ De band tussen de levenden en degenen die hen in de dood waren voorgedaan naar het hiernamaals zal hierbij stellig een rol gespeeld hebben, hoewel ook status een belangrijke overweging bleef. Alleen de meer radicale en egalitaire protestantse richtingen als de brownisten en quakers wezen begrafenissen in kerken als onchristelijk en bovendien onhygiënisch af.¹²⁸

Georganiseerde religie en stedelijke samenleving

¹²⁴ Welcker, 'Amsterdamse doopsgezinden', 185.

¹²⁵ Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 36-37, 62-63, 66, 115; Schillemans, 'Wisselaltaarstukken', Cohen, 'Donation as a social phenomenon', Loosjes, *Christ church*, 17-18.

¹²⁶ GAA, arch. Kerkvoogdij Nederlandse Hervormde gemeente (arch. 378), inv.nr. 1738 (9 febr. 1715, 16 juni 1723).

¹²⁷ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 1, f. 20v (3 juni 1611), inv. nr. 2, p. 93 (29 juni 1656); arch. Kerkvoogdij Nederlandse Hervormde gemeente (arch. nr. 378), inv. nr. 1738 (15 nov. 1663).

¹²⁸ De Hoop Scheffer, *Free churchmen*, 41; Kannegieter, *Quakergemeenschap*, 41-42.

Kerken legitimeerden en ondersteunden de heersende orde, en maakten daar ook nadrukkelijk deel van uit. Politiek, sociaal en economisch waren zij volledig geïntegreerd in de stedelijke samenleving. Het duidelijkst is dat het geval bij de publieke kerk. Predikanten en kerkenraad konden van tijd tot tijd het stadsbestuur bekritisieren, maar dat was niet omdat zij zo'n onafhankelijke positie bekleedden tegenover het stadsbestuur. Benoemingen van predikanten werden door de burgemeesters vergaand beïnvloed. In de eerste decennia na de Alteratie moesten stadsalumni, jongens die op stadskosten theologie gestudeerd hadden en dus aan de burgemeesters verplicht waren, zich beschikbaar houden voor een beroep naar Amsterdam.¹²⁹ Toen de aanwas van alumni de behoefte van de stad aan predikanten niet meer kon bijhouden, raakte deze gewoonte in onbruik. Voor ieder beroep was echter altijd de toestemming van de burgemeesters nodig. Achter de schermen lieten zij de kerkenraad hun voorkeur weten en zij konden altijd een veto uitspreken over de door de kerkenraad beoogde kandidaat.

Zij deden dat ook regelmatig, vooral toen in de tweede helft van de zeventiende eeuw de verschillen tussen twee theologische scholen binnen de gereformeerde kerk, die van de coccejanen en voetianen, ook politieke lading dreigden te krijgen. Het verschil tussen de beide scholen is niet eenvoudig uit te leggen. Beide waren orthodox calvinistisch. Voetianen waren volgelingen van de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius. Zij handhaafden in hun theologie de traditioneel scholastieke, aristotelische argumentatieleer. In de vroomheid stonden zij een precies navolgen van de bijbelse geboden voor, die het sterkst tot uitdrukking kwam in hun nadruk op zondagsheiliging. Coccejanen oriënteerden zich op de Leidse hoogleraar Johannes Coccejus. Zij richtten zich in hun bijbeluitleg vooral op het heilsplan van God met de mensheid, en wezen in hun preken de toehoorders hun positie daarin aan. Hierbij konden zij aansluiten bij gedachten over het naderend einde der tijden en de wederkomst van Christus, die velen aangesproken lijken te hebben.¹³⁰ Uiterlijke levensheiliging was voor hen minder belangrijk. Overigens verdwenen in de loop van de achttiende eeuw de verschillen in stijl van theologiseren en vroomheid tussen beide scholen, maar de benamingen leefden voort.

Belangrijker dan theologische ligging was de affiliatie van deze scholen aan verschillende regentenfacties. Voetianen stonden over het algemeen dicht bij de regenten die de positie van de stadhouder versterkt wilden zien, coccejanen meer bij de voorstanders van grotere autonomie voor de stedelijke regentenoligarchieën. Toen in 1677 het stadsbestuur in een 'resolutie tot enigheid' besloot de gebruikelijke onderlinge machtsstrijd rond politieke benoemingen terzijde te schuiven en openvallende functies bij toerbeurt te vergeven, zodat stadhouder Willem III de altijd bestaande facties niet tegen elkaar kon uitspelen, kreeg dit ook consequenties voor predikantenbenoemingen. De kerkenraad besloot dat voortaan beide rivaliserende richtingen met evenveel predikanten vertegenwoordigd zouden zijn.¹³¹ Zo kon het strijdtoneel zich niet verplaatsen naar de kerk. In 1776 was de kerkenraad zelfs

¹²⁹ GAA, arch. Burgemeesters (arch. 5024), inv.nr. 1, f. 2r (28 aug. 1603), f. 19r (21 juli 1610), f. 100r (12 okt. 1633).

¹³⁰ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 82-84.

¹³¹ Brugmans, *Amsterdam*, III, 132, 182-183; Evenhuis, *Amsterdam*, III, 131-133; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 193r-203r; cf. *ibid.*, inv. nr. 2, fol. 286v (24 mrt 1693), inv. nr. 3, f. 11v-12r (25 jan. 1701).

verdeeld in drie facties of ‘correspondenties’, een coccejaanse, een ernstig-coccejaanse en een voetiaanse, waarin niet alleen de predikanten, maar ook de ouderlingen en diakenen deelnamen. Inmiddels was in het stadsbestuur, in plaats van de traditionele tegenstelling tussen twee facties, een driedeling ontstaan, zodat aangenomen mag worden dat opnieuw politieke, eerder dan theologische invloedssferen met dit contract in evenwicht gebracht werden.¹³²

Vergelijkbare mechanismen karakteriseerden de kerkpolitiek bij de getolereerde kerken. In 1683 leidde de benoeming van een nieuwe predikant tot heftige controverses in de lutherse gemeente. Bij die gelegenheid werden spotprenten uitgegeven, waarop de nieuwbenoemde kandidaat van de winnende partij op een kruiwagen, ook toen al beeldspraak voor patronage, de kerk wordt binnengereden.¹³³ Het Haarlems kapittel, dat steunde op vooraanstaande katholieke families in de grote Hollandse steden, protegeerde uit deze kring naar voren geschoven kandidaten voor de betere staties. In 1753 werd het ongenoegen hierover verwoord in vinnige pamfletjes.¹³⁴ De geestelijken die bij dergelijke conflicten betrokken waren, werden altijd gesteund door invloedrijke personen en families, vaak met relaties in het stadsbestuur. Dat was dan ook altijd tot op zekere hoogte partij. Openlijke inmenging van burgemeesters had steeds ten doel de rust te herstellen, maar de sympathie van het stadhuis lag doorgaans bij die factie van wie de grootste loyaliteit aan de heersende orde verwacht mocht worden.

Behalve verlengstuk van het politiek bedrijf waren kerken ook instellingen waarin veel geld omging, voor nieuwbouw en onderhoud van de gebouwen, salarissen van voorgangers en kerkelijk personeel en de zorg voor de armen. De gereformeerde kerken konden hiervoor gedeeltelijk putten uit fondsen die al vóór de Reformatie voor kerken en geestelijkheid bestaan hadden. De getolereerde kerken vormden in de loop van de tijd eveneens eigen fondsen, en immigrantenkerken werden dikwijls gesteund door overheden en kerken in het land van herkomst. Zoals dat bij alle instellingen in die tijd ging, moesten echter ook de kerken zoveel mogelijk zichzelf bedruipen. Dat gold zelfs voor de gereformeerden. Ook hun kerkmeesters moesten zuinigheid betrachten en zoveel mogelijk eigen inkomsten genereren. Pas daarna kon, alleen voor hen, de stadskas bijspringen.¹³⁵ Bij de herbouw in steen van de houten Eilandskerk werd eerst aan de hand van de beschikbare oppervlakte berekend hoeveel inkomsten er te verwachten waren uit de verkoop en verhuur van graven voordat het bestek werd opgemaakt.¹³⁶ De verkoop van de briefjes waarop de wekelijkse preekbeurten werden aangekondigd bracht geld op voor de stadskas, waaruit het onderhoud van de kerken werd gesubsidieerd.¹³⁷ Alle kerken waren naast hun fondsen afhankelijk van collecten, giften en verplichte bijdragen van de leden door middel van de verhuur van

¹³² Van Rooden, *Religieuze Regimes*, 192; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3 (5 april 1752), inv. nr. 6, p. 305-316 (1789), cf. inv. nr. 4, p. 228-229 (24 maart 1763); Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 38, 103-107.

¹³³ Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 91-96.

¹³⁴ Van der Loos, *Catharinakerk*, 55-59.

¹³⁵ B.v. GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, p. 92 (31 mei 1656), p. 97, (11 nov. 1656), f. 126v (12 nov. 1659), f. 128v (23 jan. 1660), f. 142r (9 mrt 1662), inv. nr. 3 (22 april 1750).

¹³⁶ GAA, arch. Vroedschap (arch. nr. 5025), inv. nr. 54, p. 346 (29 april 1734).

¹³⁷ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 5, p. 71 (30 jan. 1770); Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 126.

zitplaatsen en eventueel graven in de kerken en, in het geval van de joden, regelrechte belastingen.

Het beheer over deze inkomsten en fondsen, en de zorg voor kerk, geestelijken en armen, lagen overal in de handen van vooraanstaande leden. Deze beschikten daarmee over uitgebreide mogelijkheden voor patronage. In de gereformeerde kerken behielden de burgemeesters zich het recht voor, behalve gasthuispredikant en ziekentroosters, ook de proponenten, pas-afgestudeerde theologen, te benoemen die vanaf 1688 de preektaken van zieke of hoogbejaarde predikanten geheel of gedeeltelijk overnamen.¹³⁸ Zij zullen protégés benoemd hebben — proponenten die in Amsterdam ervaring opdeden, verbeterden hun kansen op een aantrekkelijke gemeente. Ook benoemden burgemeesters de koster, organisten, voorzangers en gravenmakers. Dat waren lucratieve betrekkingen, omdat er naast het vaste traktement veel inkomsten uit nevenactiviteiten en fooien verwacht mochten worden.¹³⁹ De geschatte reële inkomens van gravenmakers lagen in 1729 ergens tussen de twee- en vierduizend gulden per jaar, van koster tussen vierentwintighonderd en ruim twaalfduizend, afhankelijk van de kerk.¹⁴⁰ De kerkmeesters, stedelijke functionarissen, benoemden kerksuppoosten als deurwaarders, orgeltrappers, stoelenzetsters en schoonmaaksters, en gunden alle onderhoudscontracten en leveranties, van avondmaalswijn tot bezems. Deze contracten waren zeer gewild, en werden vergeven aan bevriende relaties.¹⁴¹ In de getolereerde kerken behoorden deze prerogatieven aan het kerkbestuur, dat dan ook niet voor niets altijd in handen was van de meest aanzienlijken. Dit bracht de in achttiende eeuw Amsterdam befaamde astroloog-genezer Johan Christoffel Ludeman, die in navolging van de Silezische mysticus Jacob Böhme alle confessies van zijn tijd als verbasteringen van de ware Godskennis beschouwde, tot de beschuldiging dat alle kerkelijke beambten op winst beluste huichelaars waren: “daar verkoopt de Predikant, daar verkoopt de koster, daar verkoopt de voorsanger, daer verkoopt de vrolikmaker of organist, daer krameren de sakkendragers, en kerkenvaders of verraders”.¹⁴²

De bestuurders van kerken en synagogen waren niet alleen werkgevers, zij disciplineerden ook de leden van hun religie. Kerkelijke tucht was een vorm van vaderlijke vermaning, maar allerm minst vrijblijvend. Wie volhardde in leerstellige dwaling of ongewenst gedrag werd voor kortere of langere tijd uit de gemeenschap gebannen. Joden en doopsgezinden wezen in principe elke omgang met gebannen leden af, al werd daar in de praktijk niet altijd even zwaar aan getild. Bij de andere kerken was de uitsluiting symbolischer, en gold ze alleen de deelname aan de sacramenten. Opheffing van de ban was echter pas mogelijk na een vernederend openlijk vertoon van berouw in de kerk ten overstaan van de hele gemeente. Alleen

¹³⁸ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 267v (22 april 1688).

¹³⁹ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 170r (1 nov 1668); arch. Kerkvoogdij Westerkerk (arch. nr. 378WK), inv. nr. 1, p. 60 (1782).

¹⁴⁰ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3, f. 58v-61r (29 jan. 1729).

¹⁴¹ GAA, arch. Kerkvoogdij Westerkerk (arch. nr. 378WK), inv. nr. 1 (17e-18e eeuw); Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 36.

¹⁴² Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 26 ; arch. Kerkenraad Nederlandse Hervormde gemeente (arch. 376), inv. nr. 3, f. 220-228 (juli 1727).

bij de katholieken, waar de biecht een zaak tussen priester en gelovige was, lijkt de tucht minder verbonden te zijn geweest met publieke uitsluiting en vernedering.¹⁴³

Zaken die tot de competentie van de wereldlijke rechter behoorden mochten niet door kerkbesturen berecht worden. Kerken dienden hun leden gehoorzaamheid aan de wetten van het land voor te houden, ook wanneer, bijvoorbeeld inzake het huwelijk, de religieuze wet van de wereldlijke afweek. Conflicten over kerkelijk eigendom, ook bij getolereerde kerken die formeel geen eigendom konden bezitten, werden standaard door schepenen beslecht, die de kerkelijke gemeente dan behandelden als een particulier compagnonschap.¹⁴⁴ Toen in de joodse gemeenschap handelsconflicten via de ban beslecht bleken te worden, verbood het stadsbestuur voortaan nog een ban uit te spreken zonder zijn toestemming. Zo konden in 1734 de crediteuren van ene Samson Salomons de schepenen verzoeken om de parnassijns van de Hoogduitse synagoge te autoriseren de grote ban over hem uit te spreken, omdat hij hen geschaad had door een “diefachtig bankroet”.¹⁴⁵ Kerkelijke tucht handhaafde zo mede de algemene burgerlijke deugden.

Een belangrijke taak van alle kerken was het onderhoud van armlastige geloofsgenoten. Vanouds had Amsterdam een stedelijke armenvoorziening, maar na de Alteratie werd deze taak grotendeels overgenomen door kerkelijke diaconieën. De gereformeerde kerk en de joodse gemeente hebben altijd al hun arme lidmaten bedeed. Voor de joden was armenzorg niet alleen een religieuze plicht. Zij mochten zich in de Hollandse steden alleen vestigen als hun armen niet ten laste van de stad zouden komen. Amsterdam maakte daar geen uitzondering op. Tot 1670 heeft de mahamad, het door sefardim gevormde bestuur over de hele joodse gemeenschap, die taak voor zowel sefardische als asjkenazische joden vervuld. In dat jaar kregen de laatsten een eigen armvoogdij.¹⁴⁶ Ook andere kerken, zowel inheemse als die van immigrantengemeenschappen, werden door het stadsbestuur aangemoedigd zoveel mogelijk voor hun eigen armen te zorgen. Alleen de gereformeerde diaconieën, zowel de Nederlandstalige als de andere, werden door het stadsbestuur bij gelegenheid gesubsidieerd.

Zowel de joodse ‘naties’ als de Waalse gereformeerde gemeente groeiden in de zeventiende eeuw spectaculair door de komst van geloofsgenoten van elders die in Amsterdam hun toevlucht zochten om te ontkomen aan vervolgingen. De Walen kregen van het stadsbestuur vanaf 1680 aanzienlijke subsidies voor de opvang van Franse hugenoten. Door de komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit Piëmont in 1731 claimde de gemeente desondanks in grote schulden geraakt te zijn en klopte bij het stadsbestuur aan om hulp. Onderzoek wees echter uit dat de Waalse diaconie de *réfugiés* en hun afstammelingen bij verval in armoede altijd apart was blijven bedelen uit de subsidies, en haar eigen inkomsten gereserveerd had voor degenen die vóór 1681 lid waren geweest en hun nakomelingen. Een dergelijke dubbele boekhouding was nooit de bedoeling geweest, en het stadsbestuur, dat in die jaren zelf

¹⁴³ Roodenburg, *Onder censuur*, 115-131; Kaplan, ‘Social functions’; Zijlstra, *Ware gemeente*, 448-454.

¹⁴⁴ De Hoop Scheffer, *Free churchmen*, 130-132; Fuks Mansfeld, *Sefardim*, 62-66.

¹⁴⁵ Kaplan, ‘Social functions’; GAA, Rechterlijk archief (arch. nr. 5061), inv. nr. 644, f. 40v-41v (28 mei, 9 sept. 1710), f. 108v-109v (1 febr. 1734).

¹⁴⁶ vervalt.

krap bij kas zat, dwong de gemeente haar inmiddels volledig ingeburgerde armen van hugenoten-afkomst voor rekening van de diaconie te nemen.

De joodse gemeenten moesten de opvang van vervolgte geloofsgenoten zelf bekostigen. Zij zagen zich gedwongen joden die uit economische motieven naar de stad kwamen, en in perioden van malaise ook jonge mensen die in Amsterdam geen werk konden vinden, af te wijzen, en zo mogelijk door te sturen naar elders, bijvoorbeeld naar de joodse kolonie in Suriname, om daar werk en inkomsten te vinden. Ook werd, zoals overigens bij alle diaconieën, het aantal jaren dat gemeenteleden inwoner van de stad en lid van de gemeente geweest moesten zijn voordat een beroep op de armenzorg mogelijk was, telkens verhoogd, om het armenkantoor solvent te houden. Evengoed werd in het midden van de achttiende eeuw de helft van de sefardische gemeenteleden bedeed. Op het moment dat de Waalse gemeente gedwongen werd tot grotere zuinigheid verzocht en kreeg ook zij toestemming om arme gezinnen door te sturen naar de koloniën.¹⁴⁷

De grote lutherse gemeente bleek jarenlang niet in staat alle armen van haar natie te onderhouden. Toen zij in de loop van de zeventiende eeuw twee aanzienlijke kerkgebouwen had neergezet, en vervolgens ook verzocht haar doden daar te mogen begraven, begon het stadsbestuur daarop te insisteren. Pas toen, in 1674, de lutherse diaconie tot genoegen van het stadsbestuur functioneerde, kreeg de gemeente toestemming voor het begraven in de kerken.¹⁴⁸ Op dezelfde manier lijkt ondersteuning van alle eigen behoeftige lidmaten een voorwaarde geweest te zijn voor kerkelijke gemeenten om als tehuizen voor wezen en bejaarden te mogen stichten. Gemeenten stelden een eer in hun tehuizen, die in het rijke Amsterdam in aanzienlijke gebouwen gehuisvest konden worden. Zij konden in deze, voor hun diaconieën dure, verzorgingshuizen echter alleen mensen opnemen die al lange jaren lidmaat waren.¹⁴⁹

Er waren ook armen die geen beroep konden doen op kerkelijke armenzorg, omdat zij geen lid waren van een kerk. Hun aantal blijkt aan het einde van de achttiende eeuw ongeveer overeen te komen met het aantal niet-kerkelijk gebonden inwoners dat uit volks- en religietellingen uit die jaren gereconstrueerd kan worden: 4350 bedeede huishoudens tegen ongeveer zeventienduizend niet-kerkelijke zielen. In de periode daarvoor is het aantal onkerkelijken nergens zelfs maar bij benadering bekend, maar aan het einde van de achttiende eeuw kan het daarmee op ongeveer acht procent geschat worden. Zij lijken vooral aan de onderkant van de samenleving gezocht te moeten worden.¹⁵⁰

Vrome vrienden

Kerken en synagogen kenden in een stad als Amsterdam formele besturen, belijdenissen en rituelen. Dat maakte hen herkenbaar voor hun leden en voor

¹⁴⁷ Bernfeld, 'De financiering'; GAA, arch. Vroedschap (arch. nr. 5025), inv. nr. 56, p. 277, (4 jan. 1742), p. 417-429 (28 mei 1743).

¹⁴⁸ Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 15-16, 33; GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 19, f. 174r (3 nov. 1652), inv. nr. 30 (6 april 1674).

¹⁴⁹ Brugmans, *Amsterdam*, III, 289-292.

¹⁵⁰ GAA, arch. Vroedschap (arch. nr. 5025), inv. nr. 30, p. 256 (23 okt. 1675), inv. nr. 33, p. 332-333 (14 april 1681); magazijnlijst Burgemeesters (arch. nr. 5028), inv. nr. 588, (1681-1682); NA, arch. Departement van Binnenlandse Zaken (arch. nr. 2.01.12), inv. nr. 197, map Amsterdam.

bezoekende geloofsgenoten van elders, en controleerbaar voor het stadsbestuur. Niet iedereen vond bevestiging in deze vorm van godsdienstbeoefening. In de gereformeerde kerk kende men naast de kerkdiensten huiscatechisaties, ook wel conventikels genoemd, bijeenkomsten van lidmaten, met of zonder predikant. In deze bijeenkomsten werden de preken nabesproken, oefenden de deelnemers zich in het met bijbelplaatsen onderbouwen van de catechismus en wisselden zij religieuze ervaringen uit. Van verschillende Amsterdamse predikanten is bekend dat zij met belangstellende lidmaten dergelijke huisbijeenkomsten hielden. Vooral in de achttiende eeuw gingen ook oefenaars, ervaren lidmaten van de gemeente, in dergelijke bijeenkomsten voor. Het waren dikwijls catechiseermeesters of ouderlingen, mensen dus die binnen de kaders van de kerkelijke gemeente opereerden.¹⁵¹

Naar analogie van andere steden mag worden aangenomen dat er ook vromen waren die zonder predikant bijeenkwamen, maar deze onttrokken zich grotendeels aan onze waarneming. Dergelijke kringen kregen alleen aandacht wanneer zij van onrechtzinnigheid verdacht werden. Kerkenraden hielden de conventikels, die op zich gewaardeerd werden voor “de bevordering van de kennis die naar de godzaligheid is”, nauwlettend in de gaten. Conventikels konden makkelijk een eigen leven gaan leiden, los van de kerkelijke gemeente, in plaats van als een aanvulling op het daarbinnen geboden geestelijk voedsel. Bij het beroepen van een nieuwe predikant voor de Engelse kerk in 1690 brachten de burgemeesters de reputatie van de beoogde kandidaat voor het houden van conventikels ter sprake, en mocht het beroep alleen doorgaan nadat de kerkenraad plechtig beloofd had die te zullen verhinderen. Ook het lutherse consistorie greep in, in de kwestie rond de mysticus Abel, en later opnieuw toen in de herberg De Swaan op de Nieuwendijk ongecontroleerde religieuze bijeenkomsten werden geconstateerd.¹⁵²

Charismatische leiders konden de bezoekers van door hen geleide conventikels tot aparte gemeenschappen smeden. In 1669 en 1670 verbleef de vanwege afwijkende meningen als Waals predikant afgezette Jean de Labadie, leider van de naar hem genoemde labadisten waarvan ook de geleerde Anna Maria van Schurman deel uitmaakte, korte tijd in Amsterdam. In plaats van een publieke kerk, waarin tamelijk oppervlakkige eisen aan de gelovigen gesteld werden, eisten de labadisten een hechte gemeenschap van radicaal bekeerden, naar het voorbeeld van de eerste christenen.¹⁵³ Omstreeks diezelfde tijd, van 1667 tot 1671, verbleef in Amsterdam ook Antoinette de Bourignon. Zij vormde evenals De Labadie een ‘huisgezin’ van devote bewonderaars, die haar visioenen boven de bijbel stelden en een sterke ascese beoefenden. Hieronder waren beroemde geleerden als Jan Amos Comenius en Jan Swammerdam. De Labadie en Bourignon vestigden zich niet permanent in Amsterdam. De theosoof Johan Georg Gichtel leefde hier van 1668 tot zijn dood in 1710, eveneens omgeven door geestverwanten.¹⁵⁴

¹⁵¹ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 75-76, 78; Spaans, ‘Veranderende vroomheid’; Van Herk, Tot troost en stichting.

¹⁵² GAA, arch. Kerkvoogdij Nederlandse Hervormde gemeente (arch. nr. 378), inv. nr. 1760, stuk nr. 5 (27 dec. 1774); GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 2, f. 275r (29 juli 1690); GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 24, p. 32 (2 sept. 1711).

¹⁵³ Evenhuis, *Amsterdam*, III, 211-223; Heppe, *Geschiede des Pietismus*, 309-323.

¹⁵⁴ Van der Does, *Bourignon*; Lievense-Pelser, ‘De remonstranten’; Gorceix, *Gichtel*, 26-32, 64-66.

Naast deze religieuze gemeenschappen die zich buiten de gevestigde kerken bevonden, kende een stad als Amsterdam ook lossere netwerken van mensen, die, evenals de hiervoor genoemde charismatici, kritisch stonden tegenover de gevestigde kerken. Tussen De Labadie, Bourignon en Gichtel, hun aanhangers en de leden van deze netwerken waren overigens veelvuldige persoonlijke contacten. In de eerste helft van de zeventiende eeuw vonden gedachten over een ware, goddelijke kennis die niet gevangen kon worden in de kerkelijke leerstelsels, maar gekend werd door een combinatie van beschouwing van de natuur en bovennatuurlijke inspiratie, in deze kringen ruime verbreiding. Men las en besprak hermetische geschriften, verdiepte zich in de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen, waartoe in deze tijd ook nog de, al dan niet vergeestelijkte, alchemie behoorde, en streefde daarbij vaak naar overstijging van de bestaande kerkelijke verdeeldheid met het oog op een naderend wereldeinde. Dit gedachtengoed was internationaal, en werd dan ook vooral verspreid via correspondentienetwerken. Amsterdam vormde een knooppunt in deze netwerken, waar de correspondenten elkaar van tijd tot tijd ontmoetten.¹⁵⁵

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw voegden zich daarbij kritische geesten die onder de paraplu van de radicale verlichting worden gerangschikt. In besloten vriendenkringen werd de bestudering van en discussie over dit gedachtengoed gevoerd, ook door personen die uit gereformeerde kring afkomstig waren. In Amsterdam hielden de afgezette Zeeuwse predikanten Pontiaan van Hattem en Goswinus Buytendijk, de autodidact Willem Deurhof en, na diens dood, zijn dienstbode Dina, conventikelachtige bijeenkomsten in deze geest. De meest beroemde vertegenwoordiger van de radicale verlichting was Benedictus de Spinoza. Hij ontkende een groot aantal fundamentele zekerheden over het wezen van God, de relatie tussen God en de mens, de deugd, het hiernamaals en de waarheidsaanspraken van de verschillende confessies. De logische consistentie en veelomvattendheid van zijn systeem bezorgde het alomteweesse bewonderaars.

Het koesteren van afwijkende opvattingen was niet strafbaar. Kerkelijke noch wereldlijke overheden konden echter openlijke verspreiding toestaan van deze radicale denkbeelden, die een regelrechte bedreiging vormden voor de maatschappelijke orde gedragen door de publieke kerk. De Amsterdamse magistraat heeft deze bijeenkomsten, evenals het drukken en verkopen van ‘spinozistische’ boeken, scherp in de gaten gehouden en van tijd tot tijd verboden. De meeste radicalen hielden hun opvattingen binnenskamers, en onder vertrouwde geestverwanten. De wijsheid van die tactiek werd gedemonstreerd in de opzienbarende ketterprocessen tegen Adriaan Koerbagh in 1668 en tegen de Italiaanse journalist Vincenzo Maria Gaudio in 1766, die wegens openlijke propaganda voor radicaal verlichte gedachten werden veroordeeld tot lange gevangenisstraffen en verbanning.¹⁵⁶ Mede door de bestrijding ervan, onder andere in pamfletten die een landelijk lezerspubliek bereikten, kregen de radicale gedachten toch een wijde verspreiding. Een goed voorbeeld daarvan is de ophef die in de eerste jaren van de achttiende eeuw ook in Amsterdam ontstond rondom de afgezette Zwolse predikant

¹⁵⁵ Van der Wall, *Serrarius*; Snoek, *Rozenkruisers*, 141-181.

¹⁵⁶ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 59-61, 247-252, GAA, magazijnlijst Burgemeesters (arch. 5028), inv.nr. 556; Israel, *Radical Enlightenment*, 185-196; de Haas, ‘Gaudio’.

Frederik van Leenhof, die onder andere het voortbestaan in een hiernamaals loochende en aanspoorde tot het nastreven van het geluk op aarde.¹⁵⁷

De katholieke traditie kende vanouds broederschappen, waarin vroomheid en gezelligheid samengingen. Oude lokale broederschappen, die elders de Reformatie soms overleefden door zich om te vormen tot een soort elitesociëteiten, kende Amsterdam niet.¹⁵⁸ Het in de tweede helft van de zeventiende eeuw opgerichte Ceciliagenootschap vervulde hier wel een dergelijke rol. Voor de buitenwereld was het een zangvereniging van twintig vooraanstaande katholieke mannen. Onder de leden bevonden zich altijd regenten van het katholieke armenkantoor en van de beide katholieke weeshuizen. Zij verplichtten zich wekelijks de mis te zingen, deel te nemen aan de begrafenis van medeleden, hun vrouwen en kinderen, en voor deze overledenen voorbede te doen. Behalve informeel overlegcircuit voor de katholieke armenzorg was het gezelschap daarmee ook een broederschap. De leden kwamen bijeen in een particulier huis in de Kapelsteeg, waar zij ook de beschikking hadden over een huiskapel. Later werd het Ceciliagezelschap verbonden aan de franciscanenstatie Het Boompje.¹⁵⁹ In 1692 werd de broederschap van het H. Sacrament opgericht, die eveneens bestond uit notabele katholieken.¹⁶⁰ Daarnaast konden katholieken lid worden van gebeds- en bedevaartsbroederschappen, zoals de scapulierbroederschap van de karmelieten, en de in 1715 in Amsterdam opgerichte broederschap van Onze Lieve Vrouw van Kevelaer. Deze broederschappen trokken leden uit de wijdere regio, en zullen minder het karakter van een vriendenkring gehad hebben.¹⁶¹

Amsterdam kende bovendien kringen waarin gelijkgestemde zielen van diverse confessionele achtergrond bijeenkwamen in huiselijke samenkomsten, waarin zij op een ongedwongen wijze religieuze inzichten, gevoelens en ervaringen met elkaar deelden. In 1646 vormde zich ook in Amsterdam een gezelschap van vrijsprekers of 'Rijnsburger Collegianten', voortgekomen uit een informele kring van remonstranten in Rijnsburg, die zich na de verbanning van de remonstrantse predikanten om principiële redenen niet had willen voegen in het remonstrantse kerkverband. In navolging van de eerste christengemeenten stelden zij het ieder die iets ter onderlinge stichting te berde wilde brengen vrij dat te doen. De collegianten wezen een geleerde predikantenstand af. De leden waren soms remonstrant of gereformeerd, maar vaker doopsgezind. Zij bleven lid van hun kerk en bezochten daarnaast de colleges die eerst gehouden werden in een particulier huis aan het Rokin, op de hoek van de Kalfsvelsteeg, en later korte tijd in de kerkenraadskamer van de doopsgezinde gemeente in het Lam. In 1675 kochten zij een huis, waarin zij een weeshuis stichtten voor de nagelaten wezen van mensen die zij als geestverwanten beschouwden, of zij nu collegiant waren geweest of niet. Hierin werd ook een vertrek ingericht als plaats van samenkomst. Ook in deze groep woedden de discussies over het spinozisme. De samenkomsten trokken honderd tot tweehonderd collegianten, waarmee het

¹⁵⁷ Israel, *Radical Enlightenment*, 406-435; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 233-235.

¹⁵⁸ Roodenburg, *Onder censuur*, p. 53.

¹⁵⁹ GAA, arch. Ceciliacollege (arch. nr. 767), inv. nr. 5; de Bont, *Ceciliacollege*.

¹⁶⁰ De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 129.

¹⁶¹ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 34; Wingens, *Over de grens*, 227.

Amsterdamse college het grootste in het land was. Na 1700 verliep de groep, en in de tweede helft van de achttiende eeuw stierf hij nagenoeg uit.¹⁶²

In de Driehoekstraat, een nieuwbouwuurtje in het noordwestelijkste puntje van de Jordaan, kwam in de jaren 1660 de Vereniging van Vrienden bijeen, ook wel quakers genoemd. Ook zij wezen een formele predikantenstand af, maar anders dan de collegianten, waar iedereen mocht spreken over wat hem bezig hield, wachtten de Vrienden in hun bijeenkomsten op ingevingen van de Heilige Geest. Tot ontsteltenis van de tijdgenoten mochten hier ook vrouwen het woord voeren. Wanneer echter niemand tijdens de bijeenkomst geïnspireerd werd, zat het gezelschap zwijgend bijeen. Een Sileziër die als theologiestudent in de Republiek verbleef, schreef een van afgrijzen vervuld verslag van een door hem in de Driehoekstraat bijgewoonde dienst: tweeëntwintig mannen en vrouwen zaten, gehuld in armoedige kleding die duidelijk beneden hun stand was, bij elkaar in een vertrek dat hem deed denken aan een smoezelig schoollokaal, met banken langs de wanden. Bij binnenkomst begroetten zij elkaar niet, maar gingen zonder op of om te kijken direct zitten, sloegen hun handen voor het gezicht en sloten de ogen. Zo hadden ze een uur gezeten zonder dat er ook maar iets gebeurde.¹⁶³

De Amsterdamse Vereniging was voortgekomen uit het werk van zendelingen uit Engeland, waar de beweging in de roerige jaren van de Burgeroorlog was ontstaan. Een vooraanstaand lidmate kocht in 1675 een groot huis aan de Keizersgracht, tussen Prinsenstraat en Leliegracht, waar ze zelf in ging wonen, en waarvan de benedenverdieping dienst deed als gebedsruimte. Deze had een opvallende glazen lichtkoepel in het plafond, die als het ware de ontvankelijkheid van de gemeente voor ingevingen ‘van boven’ verbeeldde. De gemeente was niet alleen in naam een vereniging van vrienden: ze bestond voornamelijk uit leden van een uitgebreid netwerk van mensen die elkaar kenden via de internationale handel, vooral op Engeland en de noordelijke kusten van het Duitse Rijk, en die door huwelijken aan elkaar verzwagerd waren. Zij waren over het algemeen welgesteld. In de periode van grootste bloei omvatte de groep ongeveer honderd huisgezinnen, maar na 1700, toen de eerste generatie overleden was, liep hun aantal gestaag terug.¹⁶⁴

De tanende belangstelling voor de gezelschappen van de collegianten en quakers in de achttiende eeuw is misschien deels te verklaren uit concurrentie van nieuwe bewegingen. In 1736 bracht graaf Nikolaus von Zinzendorf een bezoek aan Amsterdam om daar de belangen te behartigen van de Evangelische Broedergemeente, ook wel bekend als de herrnhutters. Voortgekomen uit een religieuze gemeenschap die de graaf in 1722 op zijn landgoed Herrnhut in Saksen gesticht had voor gevluchte Moravische protestanten, hadden zij zich onder zijn leiding ontwikkeld tot een geheel eigen soort ‘filadelfische’ gemeenschap, die bedoeld was als eerste aanzet voor een uiteindelijke vereniging van alle christenen. Zij waren, gedeeltelijk uit noodzaak, omdat de Saksische overheid hen weinig welgezinnd was, maar zeker ook uit idealisme, sterk missionair. Zinzendorf kwam naar Amsterdam om fondsen voor zijn beweging te werven en te onderhandelen over de uitzending van herrnhutters naar de nieuwe kolonie in Suriname, maar legde ook

¹⁶² Van Slee, *Collegianten*; Zijlstra, *Ware gemeente*, 406.

¹⁶³ Kannegieter, *Quakergemeenschap*, 34-35.

¹⁶⁴ Kannegieter, *Quakergemeenschap*.

ijverig contacten met verschillende kerken, bezocht gereformeerde conventikels en hield in het huis dat hij voor zijn verblijf gehuurd had huiselijke godsdienstoefeningen die hij ook voor belangstellenden openstelde. De toeloop bleek groter dan de ruimte toeliet.

Zinzendorf liet bij zijn vertrek uit de stad twee volgelingen achter om evangelisatiewerk te verrichten. Zij richtten zich vooral op collegianten van doopsgezinde achtergrond, en vonden in de doopsgezinde voorganger Joannes Deknatel een geestverwant. De Amsterdamse lutheranen moesten weinig hebben van Zinzendorf en zijn Broederschap, die in de Duitse lutherse kerken op afstand gehouden werd, en de gereformeerde kerk had eveneens ernstige bezwaren. Toch oefenden de bijeenkomsten wel aantrekkingskracht uit op leden van de gereformeerde gemeente, temeer daar twee gereformeerde predikanten, Hieronymus van Alphen en Franco de Bruin, en enkele oefenaars de gezelschappen bezochten en verdedigden. Een aantal rijke Amsterdamse koopmansfamilies protegeerde de kring, die zich echter al snel ontwikkelde tot een besloten conventikel dat veel weg kreeg van een kerk. De Broederschap was op dit punt dubbelzinnig: aan de ene kant was het een strak hiërarchisch georganiseerde, bovennationale gemeenschap, waarin Zinzendorf de rang van bisschop bekleedde, waar sacramenten werden bediend en die karakteristieke liturgische vormen ontwikkelde. Aan de andere kant wilden de herrnhutters de door gecanoniseerde bestuursvormen, ambten en rituelen in stand gehouden verschillen tussen de kerken juist overstijgen, en aan vromen ongeacht confessionele achtergrond een geestelijk tehuis bieden. Dit laatste lukte in Amsterdam niet, en door deze confessionalisering raakten de sympathiserende predikanten in een onmogelijke positie — zij konden geen leidende functies in twee kerken tegelijk bekleden.

Zinzendorf heeft mogelijk nog een soort tussenoplossing uitgeprobeerd tussen vriendenkring en kerk door de predikanten en de meest vooraanstaande bestuurders en ondernemers onder zijn sympathisanten te benoemen tot leden van een Orde van het Mosterdzaad — een verwijzing naar de nieuwtestamentische gelijkenis waarin Jezus het koninkrijk der hemelen vergelijkt met het nietige mosterdzaadje, dat tot een groot gewas uitgroeit.¹⁶⁵ Als teken van hun lidmaatschap gaf hij hen elk een ring met het inschrift: “Niemand onzer leeft zichzelf.” Hij voorzag voor hen een rol die het midden hield tussen mecenaat en raad van toezicht, los van enigerlei vorm van kerkelijk ambt. Het mocht echter niet baten. De predikanten stuurden hun ringen terug, de inner circle van aanhangers verhuisde naar Zeist en werd daar lid van de op Herrnhut gemodelleerde religieuze woongemeenschap, en wat in Amsterdam overbleef verliep. Toen de graaf in 1760 stierf was hij diep teleurgesteld over het mislukken van zijn oecumenisch-filadelfische evangelisatiepogingen die juist in het kosmopolitische Amsterdam aanvankelijk zo veelbelovend hadden geleken.¹⁶⁶

De Orde van het Mosterdzaad en zijn insigne lijken afgekeken van de vrijmetselarij die eveneens bestond uit vriendenkringen waarin men elkaar trachtte te stichten, en die ook in diezelfde jaren 1730 in Amsterdam voet aan de grond kreeg. In 1735 werd de loge De la Paix, later omgedoopt tot La Bien Aimée, opgericht op initiatief van kooplieden van Engelse, hugenootse en Portugees-joodse komaf. In de twintig jaar die volgden werden nog vier loges gesticht, waarvan er één, aanvankelijk toepasselijk Het

¹⁶⁵ Mt. 13:31-32.

¹⁶⁶ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 171; Exalto en Karels, *Waakzame wachters*.

Heerenlogement, later La Fidélité geheten, alleen toegankelijk was voor regenten. De loges lijken begonnen te zijn als vrolijke gezelschappen, maar werden in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer gericht op de vorming van een deugdzaam innerlijk in verlichte geest. De daarvoor gebruikte rituelen waren doortrokken van christelijke symboliek. Uitgaande van de ruwe schatting dat een loge gemiddeld zeventig leden telde kan Amsterdam drie- à vierhonderd maçons geherbergd hebben.¹⁶⁷ Een gezelschap dat een literaire variant lijkt op de vrijmetselarij was dat van de Ridder van het Heelal, die op hun vergaderingen eigengemaakte redevoeringen en poëzie voordroegen en toneel speelden, alles omgeven met ceremonieel en geheimhouding.¹⁶⁸

Al deze groepen waren welbewust geen kerken. De bijeenkomsten dienden alleen de onderlinge stichting in een besloten, vriendschappelijke sfeer. De zeventiende-eeuwse collegianten en quakers waren daarbij sterk anti-liturgisch en anti-hiërarchisch, in tegenstelling tot de achttiende-eeuwse herrnhutters en vrijmetselaars. Een zekere ‘verkerkelijking’ lag voor alle groepen echter voortdurend op de loer, mede omdat de plaatselijke kringen onderdeel waren van bovenlokale netwerken, die van de collegianten rond het ritueel centrum Rijnsburg en het eigen weeshuis in Amsterdam, de quakers met hun internationaal hoofdkwartier in Londen. De herrnhutters hadden als centra Zeist, en, in mindere mate, ‘s-Heerenberg, op hun beurt weer afhankelijk van Herrnhut. De vrijmetselaarsloges erkenden hun Groot-loge in Londen en later in Den Haag. Van al deze bewegingen waren de Amsterdamse kringen landelijk gezien de grootste, maar Amsterdam was voor geen van alle het centrale punt. In 1797 golden de overblijfselen van de collegianten, de quakers en de herrnhutters als kerken, met een zielental van respectievelijk dertien, zeven en achtenvijftig.¹⁶⁹

Lidmaatschap van al deze vrome vriendenkringen vereiste een zekere ontwikkeling en de beschikking over vrije tijd. Dat maakte de hier beschreven bewegingen enigszins elitair. Voor een vrije uitwisseling van gedachten was ook een zekere gelijkheid in maatschappelijke stand nodig, aangezien standsverschil ongemakkelijkheid met zich meebracht. Het waren dan ook altijd relatief kleine groepen. Zij trokken in hun tijd een hoeveelheid aandacht die in geen relatie stond tot hun omvang. Veel bekende figuren waren afkomstig uit het milieu van intellectuelen en kunstenaars, voor wie Amsterdam als centrum van boekdrukkerij en boekhandel een ideaal trefpunt vormde.¹⁷⁰ Zij konden dikwijls rekenen op sympathie van leden van de regerende elite. Burgemeester Coenraad van Beuningen staat bekend als een beschermheer van allerlei mystici en spiritualisten, en hij was niet de enige.¹⁷¹

Religie in het dagelijks leven

Wat religie voor Amsterdammers persoonlijk betekende, en hoe religie in het dagelijks leven fungeerde, is niet gemakkelijk na te gaan. De bijbel lijkt voor veel mensen een gebruiksboek geweest te zijn. Een buitenlandse toerist noteerde in zijn dagboek dat ‘de Amsterdammers’ er thuis vlijtig in lazen.¹⁷² Waar deze reiziger

¹⁶⁷ Hanou, *Onder de acacia*, 1-42; Van de Sande en Rosendaal, *Stille leerschool*, 9-23, 53-88.

¹⁶⁸ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 283.

¹⁶⁹ *Ontwerp van schikking*, 5.

¹⁷⁰ Van der Wall, *Serrarius*; Van Ingen, *Böhme und Böhmisten*.

¹⁷¹ Roldanus, *Van Beuningen*; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 233.

¹⁷² Evenhuis, *Amsterdam*, III, 13.

precies naar binnen heeft gekeken blijft natuurlijk een vraag. Ook wie geen bijbel bezat of niet kon lezen, kon met de tekst vertrouwd raken. De knecht Robbeknol in Bredero's *Spaanse Brabander* verdient wat bij door vrome oude vrouwtjes uit het evangelie voor te lezen.¹⁷³ Christenkindertjes leerden lezen uit ABC-boekjes, waarin de Tien Geboden, het Onze Vader en de geloofsbelijdenis als oefenstof waren opgenomen. Op katholieke scholen stond er ook het Wees Gegroet in, en joodse scholieren hadden hun eigen versie.¹⁷⁴ Zowel de gereformeerde scholen als de vele bijscholen, waar ook schoolmeesters van andere religies les gaven, onderwezen hun leerlingen in elementaire kennis van hun geloof. Voor de stadsscholieren en de schoolkinderen uit de openbare weeshuizen betekende dit naast het onderwijs uit de catechismus ook wekelijkse kerkgang onder leiding van de schoolmeester. Dit onderwijs sloeg niet altijd bijzonder aan: in de achttiende eeuw werd nog geklaagd dat de wezen die zich als gereformeerd lidmaat wilden laten aannemen, geen enkele zondag van de catechismus konden opzeggen.¹⁷⁵

Meer indruk dan de heilige schrift en de daarop gebaseerde leerboeken voor geloofskennis maakten waarschijnlijk liederen en gebeden. In 1752 constateerde het luthers consistorie dat de kerkboeken, bundels waarin zowel de bijbel als de in de kerken gezongen psalmen en gezangen waren opgenomen, te duur waren, zodat in gezinnen met veel kinderen niet iedereen een eigen kerkboek kon hebben.¹⁷⁶ Dat suggereert op zijn minst dat persoonlijk bezit van dergelijke boeken op prijs gesteld werd, en misschien ook dat ze niet alleen in de kerk gebruikt werden. Bij de brownisten werd thuis uit prekenbundels gelezen en uit liedboeken gezongen.¹⁷⁷ De doopsgezinden hadden een uitgebreide liedcultuur. Elke doopsgezinde gemeente had een eigen repertoire aan kerkliederen waarmee zij zich van andere onderscheidde. Doopsgezinden zongen ook in huiselijke kring religieuze liederen, gezet op populaire wijsjes.¹⁷⁸

In alle religies lijkt de officiële norm geweest te zijn dat bij opstaan, slapengaan en gezamenlijke maaltijden gebeden werd, en dat het gezinshoofd in huiselijke kring met enige regelmaat voorging in bijbellezing en vermaning. Die norm werd exemplarisch vastgelegd in de reglementen van de weeshuizen, maar zal ook in vromere huishoudens gevolgd zijn.¹⁷⁹ Gebeden en zegenspreuken in Spaanse en Portugese vertalingen werden in Amsterdam gedrukt voor de huiselijke godsdienstoefeningen van de sefardische joden en op katholieke naaischooltjes leerden meisjes, behalve lezen en schrijven, stichtelijke liedjes en gebeden voor dagelijks gebruik. Maar ook deze vorm van religieuze cultuur bereikte niet iedereen: in 1746 werd een katholieke moordenares terechtgesteld die, toen ze op het schavot een laatste gelegenheid kreeg voor een gebed, het Onze Vader niet bleek te kennen.¹⁸⁰

¹⁷³ Bredero, *Spaanse Brabander*, vers 1349-1376.

¹⁷⁴ Van Doorninck en Kuijpers, *Geschoolde stad*, 33; Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 154; Gans, *Memorboek*, 184.

¹⁷⁵ Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 136-137.

¹⁷⁶ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 26, 363-368 (16 febr. 1752).

¹⁷⁷ De Hoop Scheffer, *Free churchmen*, 103.

¹⁷⁸ Grijp, 'Different flavour', 112, 115.

¹⁷⁹ Groenveld, *Wezen en boeffes*, 186-193; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 180; De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 278; Polman, *Katholiek Nederland*, I, 124-135.

¹⁸⁰ Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 107; Theissing, *Klopjes en kwezels*, 150-154; Spierenburg, *Spectacle of suffering*, 65-66.

Belangrijke momenten in de levensloop werden met religieus ritueel gemarkeerd, maar ook hier is het lastig uit te maken wat de betekenis voor het individu geweest is. Met uitzondering van de doopsgezinden liet een groot deel van de christelijke bevolking pasgeboren kinderen dopen. Hoogtepunt van een kerkdienst was de doop meestal niet. Gereformeerde predikanten klaagden dat ouders niet de moeite namen hun kinderen zelf ten doop te houden, laat staan geschikte doopgetuigen uit te kiezen, maar eenvoudigweg de vroedvrouw of een ouder kind met de boreling naar de kerk stuurden. De lutherse gemeente had de neiging de bediening van de doop, die aan het einde van de kerkdienst voltrokken werd, niet af te wachten, en verliet voortijdig de kerk, al stommelerend en kletsend, wat afbreuk deed aan de wijding van het moment.¹⁸¹ Het kerkelijke ceremonieel lijkt zo dikwijls een formaliteit te zijn — niet alleen bij de doop, maar ook bij kerkelijke huwelijksluitingen en begrafenissen. De echte *rite de passage* werd in eigen kring gevierd. De gereformeerde kerk klaagde dan dat er bij de doop- en lijkmaaltijden te veel gedronken, en bij de bruiloften gedanst werd.

Persoonlijker en indrukwekkender waren de rituelen waarbij het individu de keuze voor een bepaalde kerk tot uiting bracht. In de katholieke kerk was het toedienen van het vormsel een bijzondere gebeurtenis. Dit sacrament kon alleen door een bisschop worden bediend, en was daarom in de Hollandse missiekerken een zeldzaamheid. Als een van de apostolisch vicarissen of een bezoekende buitenlandse bisschop kwam vormen, liep een hele streek uit.¹⁸² Het katholiek armenkantoor gaf extra kleedgeld voor kinderen die hun eerste communie deden, wat suggereert dat dit met plechtigheid en festiviteit omgeven werd.¹⁸³ De doopsgezinde volwassenendoop wordt in de laat-achttiende eeuwse briefroman *Sara Burgerhart* als indrukwekkend beschreven.¹⁸⁴ Gereformeerden en lutheranen werden, na een tijdje catechetisch onderwijs gevolgd te hebben, geëxamineerd door de kerkenraad, of, voor welgestelden, bij de predikant aan huis, en bij goed gevolg toegelaten tot de avondmaalsviering. Bij die gelegenheid werden zij ook formeel aan de gemeente voorgesteld als nieuwe lidmaten. Joodse jongens die, na genoegzame studie, voor het eerst deelnamen aan de synagogale dienst mochten helpen bij het tevoorschijn halen of weer opbergen van de torah-rollen, wat als bijzonder eervol gold.¹⁸⁵

Niet alleen bij feestelijke gelegenheden deden mensen een beroep op de kerk. Predikanten en ziekentroosters bezochten mensen op hun ziek- of sterfbed en wanneer zij in geestelijke nood verkeerden. De werkgevers van een Zweeds dienstmeisje riepen voor haar de hulp in van predikanten toen zij een scène gemaakt had in de Nieuwe Lutherse Kerk. Deze Brita Beier was haar niet onbemiddelde, maar strikte familie ontvlucht op zoek naar avontuur en fortuin in Amsterdam. Eenmaal hier aangekomen bleek dat niet eenvoudig, en had ze zich als dienstmeisje moeten verhuren. Na verloop van tijd groeide de spijt over haar weglopen uit tot een allesoverheersend besef van verdoemelijkheid, zo zelfs dat ze het in de kerk had

¹⁸¹ Evenhuis, *Amsterdam*, III, 22-24; GAA, arch. Evangelisch-Luherse gemeente (arch. nr. 213), inv. nr. 20, p. 167-169 (29 juni 1658), inv. nr. 24, p. 379 (3 april 1726).

¹⁸² Poelhekke, *Geen blijder maer*, 108; Knuttel, *Toestand*, II, 26; Polman, *Katholiek Nederland*, II, 239-240.

¹⁸³ NA, arch. Departement van Binnenlandse Zaken 1796-1813 (arch. nr. 2.01.12), inv. nr. 197, map Amsterdam.

¹⁸⁴ Wolff en Deken, *Sara Burgerhart*, brief 133.

¹⁸⁵ Roodenburg, *Onder censuur*, 96; Happee, Meiners en Mostert, *Lutheranen*, 139, Wagenaar, *Amsterdam*, II, 230.

uitgeschreeuwd en “haar volk” voor waanzin vreesde. De lutherse dominee Johan Meijer had haar troost geboden, maar zijn doopsgezinde collega Herman Schijn had haar wroeging weggewuifd met de woorden: “Susje, als je geen grote zonden gedaan hebt, de kleine zonden acht God niet”. Mogelijk heeft ook de hoogduitse gereformeerde predikant Eberhart Alstein met haar gesproken. Zij vond een geestelijk thuis bij doopsgezinde spiritualisten. Later brak zij met deze kring, begon een relatie met de astrologisch genezer Ludeman en publiceerde enkele böhmistisch geïnspireerde profetische geschriften. Een daarvan droeg zij, tot hun afschuw, op aan de predikanten die haar bezocht hadden.¹⁸⁶

Het was mogelijk niet alleen uit pastorale bewogenheid, maar ook vanwege haar opzienbarende gemoedsaandoeningen dat predikanten belangstelling voor Brita aan de dag legden. Profetieën, visioenen, wonderen en spectaculaire genezingen lijken in een stad als Amsterdam niet zeldzaam geweest te zijn. Zij konden op de interesse van een breed publiek rekenen. Sensatiezucht was daaraan niet vreemd, maar kennelijk ervoeren velen toch ook de realiteit van een direct ingrijpen van hogere machten in het leven van individuele mensen. Zo werd Jeske Claes op bovennatuurlijke wijze genezen van een verlamming aan beide benen, waaraan ze al veertien jaar leed. In 1676 voelde zij in het holst van de nacht een koude hand op haar arm, en hoorde zij een stem die haar zei dat God haar weer zou laten lopen. Toen ze verschrikt probeerde te zien wie haar vastgreep en tegen haar sprak, verscheen haar in een lichtglans een engelachtig wezentje, dat plotseling weer verdween. Drie dagen later liep ze. De prent met een berijmde beschrijving van het wonder door Jan Luyken, die in Jeske’s buurt woonde, beleefde verschillende herdrukken. Een van de gereformeerde predikanten had haar vermaand het wonder stil te houden, omdat de katholieken de spot zouden drijven met gereformeerden die aan wonderen geloofden. Hoe reëel dat wondergeloof inmiddels ook bij niet-katholieken was blijkt uit de passage die de eveneens gereformeerde predikant Balthasar Bekker aan Jeske’s genezing wijdde. Zijn rationalistische bestrijding van het geloof aan de duivel had tot grote opschudding geleid, maar in de verschijning van “een goede Engel aan een van Gods kinderen” zag hij niets ongeloofwaardigs.¹⁸⁷ In doopsgezinde kring hadden eerder in de zeventiende eeuw ook al verhalen de ronde gedaan over verschijningen van engelen, en hadden vrouwen zich opgeworpen als profetessen.¹⁸⁸

In 1727 werd de katholieke Agatha Stouthandel op even wonderbaarlijke wijze genezen, nadat zij na het ontvangen van de communie uit handen van de clerezie-bisschop Barchman Wuytier de zoom van zijn kleed gekust had. Wonderen konden gepresenteerd worden als en door God gezonden bewijs voor de waarheidsaanspraken van de eigen religieuze groep. In de publiciteit rond deze genezing door het hoofd van de toen controversiële Clerezij was dat duidelijk het geval.¹⁸⁹ De overheid heeft dit soort propaganda niet verhinderd. Botte exploitatie van wondergeloof stond men echter niet toe. In 1738 werd Anna Rondin, pas een week in de stad, als bedriegster veroordeeld tot drie jaar spinhuisstraf en eeuwig verbanning uit Holland en West-Friesland. Anna kwam uit het Duitse Rijnland en had daar een bewogen leven achter de rug, waarin zij even gemakkelijk van man als van religie gewisseld had. Ze was in

¹⁸⁶ Beier, *Middernachtskroon*, 2-3; N.N., *Zeldzaame levens-gevallen*, 83-83.

¹⁸⁷ Plak, ‘Portfolio’, 95-96, 112; Kannegieter, ‘Wonder’; Fix, *Fallen angels*.

¹⁸⁸ Waite, ‘Dopers anticlericalisme’, 78-84.

¹⁸⁹ Frijhoff, *Embodied belief*, 135.

Koblenz veroordeeld en gestraft als duivelskunstenaar, omdat zij een goedgegelovig publiek had wijsgemaakt dat ze de geesten van gestorvenen kon oproepen en daarmee hun zielen kon redden. Ingehuurde figuranten hadden heel overtuigend voor geesten gespeeld, en zo was vele goedgegelovigen het geld uit de zak geklopt. De schepenbank wenste dergelijke taferelen niet in Amsterdam.¹⁹⁰

Er was belangstelling voor de religieuze tradities van anderen — om uiteenlopende redenen overigens. In 1751 werden de Hoogduitse gereformeerde diensten van de middag naar de avonds verschoven, niet alleen voor de stichting van overdag werkende Duitssprekende immigranten, maar ook ten gerieve van Amsterdammers die hun Duits wilden oppoetsen.¹⁹¹ Vondel ging in de Oude Kerk naar het orgelspel luisteren, en ook joden bezochten om die reden de lutherse kerkdiensten.¹⁹² Omgekeerd bezochten nieuwsgierigen diensten in de joodse synagogen, kwamen niet-doopsgezinden de charismatische Galenus de Haan beluisteren, en niet-lutheranen de begaafde lutherse predikant Johan Deiman.¹⁹³ Ook de ongebruikelijke bijeenkomsten van de quakers,¹⁹⁴ en de loges van de vrijmetselaars trokken belangstellenden,¹⁹⁵ en een Amsterdamse uitgever zag brood in de uitgave van een platenboek over de religieuze gebruiken van alle verschillende religies.¹⁹⁶

Ook op meer informele manieren kwamen mensen in aanraking met de religieuze gebruiken van andersdenkenden. Tot op zekere hoogte was de religieuze identiteit van mensen op straat aan hun kleding kenbaar. Het opvallendst zullen de Armeniërs en de asjkenazische joden geweest zijn, die de klederdrachten van hun landen van herkomst bleven dragen. De sefardim pasten zich in hun uiterlijk vergaand aan de in de Republiek heersende modes aan, ondanks de aansporingen van de zeventiende-eeuwse rabbijn Saul Levi Morteira dat zij hun volle baarden zouden laten staan en in het openbaar de gebedsriemen zouden dragen, om zich te onderscheiden van hun omgeving.¹⁹⁷ Maar ook inheemsen was de religie in veel gevallen aan te zien. Katholieken droegen tot ergernis van de gereformeerde kerkenraad openlijk hun rozenkransen.¹⁹⁸ Kloppen en begijnen, ‘fijne’ gereformeerden en de strengere doopsgezinden waren tot ver in de achttiende eeuw herkenbaar aan hun sobere stijl van kleden.¹⁹⁹ Takken voor het joodse loofhuttenfeest, katholieke heiligenbeeldjes, crucifixen en rozenkransen werden op straat verkocht, en katholieke schoolmeesters adverteerden openlijk in de *Amsterdamsche Courant*.²⁰⁰ Tijdens de bouw van de Ronde Lutherse Kerk werden er straatliedjes gezongen over de trots van die Duitsers

¹⁹⁰ GAA, Rechterlijk archief (arch. nr. 5061), inv. nr. 397, f. 1r-3v (3 jan. 1738), inv. nr. 644, f. 126v-127v, (aug. 1740).

¹⁹¹ GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr. 3, f.193v (1 april 1751).

¹⁹² Evenhuis, *Amsterdam*, I, 136; Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 88, n. 7.

¹⁹³ Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 88; Roodenburg, *Onder censuur*, 182; Evenhuis, *Amsterdam*, III, 104; Mützenbecher, *Korte geschiedenis*, 6.

¹⁹⁴ Kannegieter, *Quakergemeenschap*, 34-35.

¹⁹⁵ Bouman, *Uitvaart*, 28-29; Van de Sande, *Stille leerschool*, 66.

¹⁹⁶ Picart, *Céramonies et coutumes religieuses*.

¹⁹⁷ Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 84-85; Kaplan, ‘Joden in de Republiek’, 162; Saperstein, ‘Rhetoric’, 135

¹⁹⁸ De Wolf, *Kerk en maagdenhuis*, 114.

¹⁹⁹ Van Eeghen, ‘Eigendom’, 269; Van Lieburg, ‘Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers’, 95.

²⁰⁰ Van Eeghen, ‘Eigendom’, 269-270; Roodenburg, *Onder censuur*, 183; Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 254.

en Scandinaviërs op hun nieuwe onderkomen.²⁰¹ Sint Nicolaas en het “grouwelike bacchusfeest” van de vastenavond werden met verve meegevierd, ook door niet-katholieken, zelfs, tot ontzetting van de predikanten, in de openbare gast- en weeshuizen, en het joodse poerimfeest zette de hele jodenbuurt op stelten.²⁰²

Gemengde huwelijken waren niet zeldzaam. Tot laat in de achttiende eeuw werden huwelijken tussen gereformeerden en katholieken via wetgeving ontmoedigd, omdat het in een officieel gereformeerde maatschappij niet passend werd geacht dat kinderen uit dergelijke huwelijken “in het bijgeloof” werden opgevoed. Verbieden kon men ze echter niet, zodat velen in hun familie- en vriendenkring met afwijkende religieuze opvattingen in aanraking konden komen.²⁰³ In Amsterdam was religie alleen voor joden uitsluitingsgrond voor gildelidmaatschap.²⁰⁴ Bij het aannemen van werk speelden ook andere overwegingen dan religieuze gelijkgezindheid een rol — katholieken namen dienst op Oost-Indiëvaarders, ook al betekende dit dat zij jarenlang de sacramenten moesten ontberen.²⁰⁵ Kerken waren zeer beducht voor in hun ogen ongewenste beïnvloeding in deze alledaagse contacten. Binnen de hiërarchische verhoudingen die de standensamenleving bij elkaar hielden werd zonder meer van patroons, werkgeefsters en huisvaders verwacht dat zij druk uitoefenden op degenen die van hen afhankelijk waren om zich aan hun overtuiging te conformeren.

Niet iedereen ging zo ver als de in Amsterdam wonende Italiaanse koopman Marciselli. Uit frustratie dat hij er niet in geslaagd was een weggelopen monnik te overtuigen naar zijn klooster terug te keren, bestelde hij, ter compensatie van deze verloren ziel, bij het eerste het beste schip dat uit de Amsterdamse haven naar Guinee vertrok een heidense Moor om die te kunnen onderwijzen in het katholieke geloof. Op passiezondag 1663 kon inderdaad de tienjarige Thomas, “ontrukt aan zijn heidense ouders” en als slaafje verkocht, in de karmelietenkerk aan de Nieuwezijds Voorburgwal gedoopt worden.²⁰⁶ Missiedrang jegens ondergeschikten was op zich echter niet uitzonderlijk. Niet zelden bekeerden uit het Caraïbisch gebied meegebrachte slaven en bedienden van rijke Joodse kooplieden zich tot het jodendom. Ze bleven binnen de gemeenschap marginaal, en werden op een aparte plaats aan de rand van het kerkhof begraven.²⁰⁷ Gereformeerde diakenen lieten in 1663 de regenten van het weeshuis toezeggen dat zij weesmeisjes ervan zouden weerhouden dienst te nemen bij “dwaalgeesten” als katholieken, of erger nog, joden, omdat ze daar groot gevaar liepen hun geloof te verliezen.²⁰⁸

Juist omdat mensen van verschillende overtuigingen en met verschillende gebruiken elkaar overal in de stad tegenkwamen, werden de grenzen van de eigen religieuze cultuur goed bewaakt. Geestelijken, kerkbestuurders en gewone kerkleden waren

²⁰¹ Kooiman, *Ronde lutherse kerk*, 62.

²⁰² Brugmans, *Amsterdam*, III, 319; Gans, *Memorboek*, 216.

²⁰³ GAA, arch. Vroedschap (arch. nr. 5025), inv. nr. 77, p. 134-136 (4 juni 1790), inv. nr. 78, p. 169-174 (5 juli 1791).

²⁰⁴ Swetchinski, ‘Tussen middeleeuwen en gouden eeuw’, 82; GAA, arch. Burgemeesters (arch. nr. 5024), inv. nr 2, p. 69 (23 okt. 1654); Bernfeld, ‘Financiering van de armenzorg’, 447.

²⁰⁵ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr. 16, p. 95.

²⁰⁶ GAA, arch. Parochie Petrus en Paulus (arch. nr. 774), inv. nr 16, p. 93-94, inv. nr. 1, ongef. (18 april 1668).

²⁰⁷ Kaplan, ‘Joden in de Republiek’, 158.

²⁰⁸ Roodenburg, *Onder censuur*, 185.

beducht voor het oordeel van buitenstaanders over onbetamelijk gedrag van de leden van de eigen groep. In 1714 werd over een lutherse ziektrooster verteld dat hij voor zijn diensten drie gulden vroeg. Hoewel het wel gebruikelijk was een ziektrooster of predikant bij een huisbezoek een kleine gift te doen, gold het met zoveel woorden vragen om geld als ongepast, en het luthers consistorie ging er onmiddellijk achterheen om “calange [=smaad] van onze religie bij andere gezindheden” tegen te gaan.²⁰⁹

Onbetamelijkheden werden ook door omstanders, soms handtastelijk, afgestraft. Joodse mannen die hun hoofden bedekt hielden bij het bezoek aan christelijke kerken — in de synagogen gebruikelijk, maar in een christelijke kerk opgevat als gebrek aan respect — werd de hoed van het hoofd geslagen. Rond quakers die, ditmaal waarschijnlijk als provocatie, hetzelfde deden in de Nieuwe Kerk ontstond bij het uitgaan van de kerk een rel op de Dam, waaruit zij door de dienaars van de schout ontzet moesten worden — een van hen werd overigens meteen gearresteerd. Ook de bijeenkomsten van herrnhutters en quakers, en vooral quakerbegravenissen, waarbij elk ceremonieel ontbrak, zowel religieus als sociaal, wekten de agressie van omstanders op, waarbij met stenen en vuilnis werd gegooid.²¹⁰ Er kon veel in Amsterdam, maar er waren grenzen: die van wat algemeen als acceptabel religieus gedrag werd beschouwd. Dat er, vooral vanaf het midden van de zeventiende eeuw, een grote mate van overeenstemming bestond over hoe religie eruit hoorde te zien blijkt uit de overeenkomsten in de vormen waarin religie zich manifesteerde, over de grenzen van confessioneel verschil heen.

Vroomheid en Verlichting

De manier waarop de veelheid aan kerken en religieuze groepen in Amsterdam georganiseerd was en functioneerde, steunde op de gedachte dat religie en publieke orde nauw verweven dienden te zijn, en elkaar dienden te versterken. In die optiek was het vanzelfsprekend dat één heersende kerk gesteund werd door de politieke elite, en dat die kerk op haar beurt het heersende bewind legitimeerde. De jaarlijkse bededagen lieten er geen misverstand over bestaan: aantasting van die door kerk en overheid in stand gehouden orde zou Gods toorn opwekken, met rampen en tegenspoed als gevolg. De dragers van die orde, zowel op het stadhuis als in de verschillende kerkbesturen, hadden gevestigde belangen bij de bestaande situatie.

In ontwikkelde leken-milieus groeiden echter, vooral in de laatste decennia van de achttiende eeuw, opvattingen over aard en wezen van de religie die het heersende bestel niet langer ondersteunden. Godsdienst werd meer en meer beschouwd als een zaak van het individuele gemoed en een leerschool voor een morele burgerlijke levenswijze. Betje Wolff en Aagje Deken presenteren hiervan een voorbeeld in hun romanfiguur Styntje Doorzicht. De Amsterdamse Styntje was gereformeerd opgevoed, stichtelijk, maar niet fijn. Ze las graag ‘godgeleerde boeken’, maar vond ook stichting in de kerkdiensten, vroomheidsliteratuur en liederen van alle protestantse richtingen. Ze vond uiteindelijk haar religieuze draai in een verlicht

²⁰⁹ GAA, arch. Evangelisch-Lutherse ge45555meente (arch. nr. 213), inv. nr. 24, p. 88 (4 april 1714).

²¹⁰ Fuks-Mansfeld, *Sefardim*, 88, n. 7; Kannegieter, *Quakergemeenschap*, 65-66, 47.

evangelisch christendom, wars van dogmatische definities, dat zich toelede op liefde tot God en de medemens.²¹¹

Dit verlichte christendom leende zich bij uitstek voor de onderbouwing en legitimatie van een nieuw concept van maatschappelijke orde: dat van de natie van vrije en gelijke burgers.²¹² In dat concept waren overigens toch niet alle burgers even gelijk. Het was voor de schepsters van Styntje Doorzicht ondenkbaar dat zij haar licht ook eens bij de katholieken op zou steken, en de leden van een door haar bezocht conventikel van ‘fijne’ gelovigen worden afgeschilderd als onder hun vrome voorkomen zodanig immoreel, dat ze op het punt gestaan had de schout te waarschuwen. Het verlichte vaderland was geen democratie. Deugdzaame burgers moesten het er voor het zeggen hebben, en al kregen de priesterstudenten op het Hollands College in Leuven van hun president op het hart gebonden dat ook zij een braaf-burgerlijk evangelisch christendom aan hun gemeenten moesten voorhouden, toch bleef voor vele niet-katholieken het katholicisme onverenigbaar met het gezond verstand.²¹³

Datzelfde gold voor de ‘fijnen’. In de zeventiende eeuw hadden ontwikkelde gereformeerden een eer gesteld in hun conventikelbijeenkomsten, waar de bijbel gelezen werd als een schatkamer van bewijsplaatsen voor de eigen confessie. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden de conventikels vaak afgeschilderd als het huichelachtig gefemel van onontwikkelde lieden, die de religie misbruikten om zich een schijn van respectabiliteit te verschaffen. Hiermee werd de democratisering van het fenomeen afgewezen, in bijeenkomsten van eenvoudige mensen, onder leiding van zelfbenoemde oefenaars die een bevindelijk christendom prefereerden boven de verlichte geest die in de protestantse kerken heerste. Dat wil niet zeggen dat er geen respectabele oefeningen meer gehouden werden, maar wel dat daar hoogstwaarschijnlijk, evenals in de kerkdiensten, de evangelische deugden de boventoon voerden. De Amsterdamse gereformeerde kerkenraad vaardigde nog in 1774 een reglement uit op de kerkelijk erkende oefeninghouders, dat bedoeld lijkt om ervoor te zorgen dat dat ook zo bleef.²¹⁴ Overigens kon de ontwikkelde elite uiteraard ook in andere, gemengde gezelschappen en salons de deugd beoefenen.

In de opwinding van de patriottentijd leidde deze exclusiviteit van het verlichtingsdenken tot spanningen, die in de grote lutherse gemeente van Amsterdam tot een scheuring leidden. Sinds het midden van de achttiende eeuw waren hier af en toe predikanten beroepen die het verlichte evangelisch christendom waren toegedaan. Zolang de meerderheid van het predikantencollege aan de meer confessionele benadering gehecht was, moesten zij hun inzichten verzwijgen. Vanaf 1778 overleden echter met grote regelmaat predikanten, en grepen de verlichte leden van het consistorie de gelegenheid om predikanten te beroepen van ‘het nieuwe licht’, zoals dat genoemd werd. In 1783 waren het oude en het nieuwe licht elk met drie predikanten vertegenwoordigd. De confessionele partij probeerde op alle manieren de invloed van de verlichte opvattingen te stuiten, met petitie aan het algemeen

²¹¹ Wolff en Deken, *Sara Burgerhart*, brief 133.

²¹² Van Rooden, *Religieuze regimes*, 147-158; cf. Hanou, *Santhorstse Geloofsblydenis*.

²¹³ Clemens, ‘Ijkpunt 1750’, 82-87.

²¹⁴ GAA, arch. Kerkvoogdij Nederlandse Hervormde kerk (arch. nr. 378), inv. nr. 1760, stuk nr. 5; Van Herk, ‘Tot troost en stichting’.

consistorie en door de nieuwlichters na het herstel van de stadhouder bij de magistraat verdacht te maken vanwege patriotse sympathiën. Tevergeefs echter, en toen in 1791 de verhouding 4-2 werd ten gunste van het nieuwe licht besloot de confessionele predikant Johannes Hamelau zich met zeveneneenhalfduizend aanhangers van de kerk af te scheiden. Zijn Hersteld Evangelisch-lutherse gemeente mocht enige tijd gebruik maken van de gasthuiskerk, en betrok in 1793 een eigen kerkgebouw in het verbouwde Dolhuis aan de Kloveniersburgwal.²¹⁵

Met hun nadruk op de confessie leken de Hersteld Evangelisch-luthers en een relik van een voorbije periode. Zij kunnen echter ook gezien worden als een moderne emancipatiebeweging, gedragen door middenstanders, die zich ontworstelde aan het verlichte natieconcept van de ontwikkelde elite. Anders dan alle eerdere schisma's werd deze afscheiding niet allereerst gedragen door geestelijken, maar door kerkleden, die via intekenlijsten leden en inkomsten wierven. De tegenstelling tussen evangelische en confessionele opvattingen over de plaats van religie in de samenleving, en de mobilisering van leden ten behoeve van een confessionele politiek zouden in de negentiende eeuw een belangrijke rol gaan spelen. In de periode van de Alteratie van 1578 tot de Revolutie van 1795 was godsdienst echter nadrukkelijk onderdeel van de vroegmoderne cultuur, gestempeld door de, vooral in het kosmopolitische Amsterdam zeer veelzijdige, gelaagdheid van de toenmalige standensamenleving, die zij op haar beurt in stand hielp houden.

²¹⁵ Happee, Meiners en Mostert, *Lutheranen*, 27-37; Mutzenbecher, *Korte geschiedenis*; N.N., *'t Geheim ontdekt*.